

63.3(50)
47

TURG'UN FAYZIYEV

TEMURIY MALIKALAR

63,3(5̄)	261504
----------	--------

F17	Fayziyev T.
-----	-------------

Temuriy
malikalar

принцесса
Темур

261504

TURG'UN FAYZIYEV

63.3(50)

F17

TEMURIY
MALIKALAR

Saroy Mulk xonim

Gavhar Shod begim

Shodmulk Xotun

Xadicha begim

Xonzoda begim

Gulbadah begim

Nurjahon begim

Arjumand bonu

Jahon Oro begim

Zebunniso begim

TOSHKENT — «O'ZBEKISTON» — 2013

QIROATXONA

"TARHON" MS
KUTUBXONA

УДК 821.512.133-3
ББК 63.3(50')4
F 20

Temur va temuriy shahzodalar XIV asrning ikkinchi yarmidan XVI asrning birinchi choragigacha O'rta Osiyo, Shimoliy Afg'oniston, qisman Eron hamda Iroq mamlakatlarida hukmronlik qilganlar. Shahzodalar singari temuriylar sulolasiga mansub malikalar orasida ham iste'dodli siyosatdon, suxandon, yetuk olima va hassos shoiralar yetishib chiqqan. Ular tarix zarvaraqlarida o'zlaridan o'chmas iz qoldirganlar.

Mazkur risolada Saroy Mulk xonim, Gavhar Shod begim, Shodmulk Xotun, Arjumand bonu, Zebunniso begim singari iste'dodli temuriy malikalar haqida qiziqarli ma'lumotlar o'rin olgan.

Marhum tarixchi olim Turg'un Fayziev tomonidan tayyorlangan «Temuriy malikalar» kitobchasi Sizda katta taassurot qoldiradi, degan umiddamiz.

ISBN 978-9943-01-452-7

© Qodiriy nomidagi xalq merosi
nashriyoti, 1994.
© «O'ZBEKISTON» NMIU, 2009, 2013

MUQADDIMA

Yashil maysadan o'zga hech kim qabrimni yopmasin, toki g'ariblar qabrini yopmoq uchun shu giyohning o'zi kifoyadir.

ZEBUNNISO

*K*o'hna moziydan xabar beruvchi tarix zarvaraqlarini varaqlar ekanmiz, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida erkaklar bilan bir qatorda buyuk jasorat sohibalarining nomlari ham tarannum etib kelinganining guvohi bo'lamiz.

Ayollar orasidan shavkatli hukmdorlar, oqila maslahatgo'ylar, yetuk donishmandlar, zabardast olimalar, suxandon shoiralar va zukko san'atshunoslar yetishib chiqqan. Chunonchi, massagetlar hukmdori To'maris, qadimiy Palmiraning hukmroni Zinoviya, ispan qirolichasi Izabella, arman malikasi Tamaralar o'z davrining yetuk siyosatdon hukmdorlari bo'lganlar. Garchi bunday hukmdor, olima, shoir va donishmand ayollar G'arbda barmoq bilan sanalsa-da, Sharq mamlakatlarida ularni ko'plab uchratish mumkin. Birgina Temur va temuriylar sulolasiga mansub xotinqizlardan ayrimlarini sanab o'taylik: buyuk sohibqiron

Amir Temurning (1336—1405) rafiqasi — Saroy Mulk xonim (1341—1408, Bibixonim), Hirotida Shohruh Mirzoning (1377—1447) rafiqasi — Gavhar Shod begim (1379—1457), Xalil Sulton Mirzoning (1384—1411) suyukli xotini — Shodmulk Xotun (1387—1411), Sulton Husayn Boyqaroning (1438—1506) xotini — Xadicha begim (1451—1511), Umar Shayx Mirzoning (1456—1404) to'ng'ich qizi — Xonzoda begim (1477—1544), Zahiriddin Muhammad Boburshohning (1483—1530) qizi — Gulbadan begim (1523—1603), Badaxshon hukmdori Sulaymon Mirzoning xotini — Haram Begim (1514—1589), Jahongir Shohning (1569—1627) suyukli xotini — Nurjahon begim (Mehriniso, 1577—1645), Shoh Jahonning (1592—1666) sevikli xotini — Mumtoz Mahal (Arjumand bonu, 1594—1631), Shoh Jahonning qizi — Jahon Oro begim (1614—1681), Avrangzeb Olamgirning (1618—1707) qizi — Zebuniso begimlar (1639—1702) ana shular jumlasidir.

Bu malikalar haqida ko'pgina qo'lyozma va toshbosma asarlarda qiziqarli ma'lumotlar mavjud. Masalan, Nizomiddin Shomiyning «Zafarnoma»si, Sharafuddin Ali Yazdiyning (1454—vafoti) «Zafarnoma», Ibn Arabshohning (1389—1450) «Ajoyib ul-maqdur fi axbori Taymur» (Temur haqidagi xabarlarda taqdir

ajoyibotlari), Hofizi Abro'ning (1430 vafoti) «Zubdat ut-tavorixi Boysung'uriy», Kamoliddin Abdurazzoq Samarqandiyning (1413—1482) «Matlai sa'dayn va majmai bahrayn» («Ikki saodatli yulduzning chiqish va ikki dengizning qo'shilish joyi»), Fasih Xavofiyning (1375 yilda tug'ilgan) «Mujmal-i Fasihiy (Fasihiyning tarixlar majmuasi), Zahiriddin Muhammad Boburning (1433—1530) «Boburnoma», G'iyosiddin Muhammad Xondamirning (1475—1535) «Habib us-siyar fi axbor afrod ul-bashar» («Inson xabarlarida do'stlarning tarjimayi holi»), Gulbadan begimning (1523—1603) «Humoyunnoma», Abulfazl Allomiyning (1551—1602) «Akbarнома», Boburiylar saltanatining to'rtinchi hukmdori Jahongirshohning (1569—1627) «Jahongirnama» («Jahongir tuzuklari»), Mirzo Alouddin Aloul Mulk at-Tavjiyning «Shohjahonno-ma», Hakimxon to'raning «Muntaxab ut-tavorix», «Tazkirat ul-xavotun» («Xotinlar tazkirasi») va «Mashohir un-nisvon» (Mashhur xotinlar) kabi asarlarda shu qimmatli ma'lumotlarni o'qiymiz.

Yuqorida nomlari zikr qilingan malikalar faoliyatlarini yoritishda qo'limizdagi mazkur manbalar va xalq og'zaki naql va rivoyatlariga asosanib ish ko'rdik.

SAROY MULK XONIM

Saroy Mulk xonim chig'atoy ulusiga mansub mo'g'ul xonlaridan Qozonxonning qizi bo'lib, 1341-yilda tug'ilgan. Qozonxon taxtdan azl etilib, qatl qilingan chog'da Saroy Mulk xonim hali besh yoshda edi. Saroy Mulk xonim balog'atga yetgach, 1355-yilda Movarounnahr hukmdori amir Qozog'onning nabirasi amir Husayn uni nikohiga kiritdi.

1370-yilda sohibqiron Amir Temur jangda amir Husaynni yengib, uni qatl qildirgach, Movarounnahr hukmronligini o'z qo'liga oladi. Tabiiyki, amir Husaynning bir necha xotinlari bo'lib, haramning ulug' bekasi — Tarmashirinxonning qizi Suyunch Qutlug' Og'o edi. Sohibqiron Amir Temur maqtulning haramidagi malikalar orasidan Qozonxonning qizi — Saroy Mulk xonimni, Bayon Sulduzning qizi — Ulus Og'oni, Xizr Yasuriyning qizi — Islom Og'oni hamda Tag'oy Turkon Xotunni tanlab olib, idda muddati uch oy o'tgach, o'z nikohiga kiritadi.

Sohibqiron Amir Temur Saroy Mulk xonimni o'z nikohiga kiritgach, «kuragon» unvoniga musharraf bo'ldi. Kuragon iborasi mo'g'ulcha so'z bo'lib, «kuyov» degan ma'noni ifodalaydi. Zero, Saroy Mulk xonim mo'g'ul xonlaridan birining qizi bo'lgani tufayli sohibqiron Amir Temur mo'g'ul xonining kuyovi, ya'ni «Amir Temur Ko'ragon» nomini olgan edi.

Sohibqiron Amir Temur malika Saroy Mulk xonimni o'z nikohiga kiritgunga qadar, haramida boshqa xotinlari ham bor edi. Lekin xon avlodiga mansub Saroy Mulk xonim haramdagi barcha malikalardan ulug'rog'i hisoblanib, «katta xonim» yoxud «Bibixonim» degan unvonga noil bo'ladi. Albatta, bunday e'zozga musharraf bo'lish uchun aql-zakovat, did-farosat, fikrlash doirasining ulkanligi bosh omil bo'lgan. Zotan, tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Saroy Mulk xonim zamonasining yuksak idrokli, farosatli, tadbirkor va aql-zakovat sohibasi, husn-latofat bobida ham benaziri edi. Saroy Mulk xonim insonparvar, vatanni sevguvchi, mamlakatning siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotidan yaxshigina xabardor bo'lgan, saltanat ishlarida dono maslahatlari bilan qatnashib turgan ayol edi. Ayniqsa, ilm-ma'rifatga alohida e'tibor ila qarar, tolibi ilmlarga homiylik qilardi.

Sohibqiron Amir Temurning harbiy yurishlarida Saroy Mulk xonim ko'pincha birga yurgan. Tarixiy

manbalarning yakdillik bilan bergan ma'lumotlariga ko'ra, o'ta ziyrak, tadbirkor Saroy Mulk xonim saltanatni boshqarishda vujudga kelgan ayrim muammolarni hal qilishda o'zining oqilona maslahatlari bilan faol qatnashgan. Amir Temur Saroy Mulk xonimga oshkora bo'ysunmasa-da, biroq uning oqilona maslahatlariga o'zida qandaydir ehtiyoj sezib turgan. Naql qilishlaricha, Amir Temur Eronga qarshi yurish boshlaganda, Isfaxonning qamali ko'pga cho'zilib, qo'shinni ozuqa bilan ta'minlashga mablag' yetishmay qoladi. Nihoyat, Amir Temur Samarqandga chopar yo'llab, Saroy Mulk xonimga maktub jo'natadi. Maktub qisqa bo'lib, «Qo'shinning zaxirasi tugadi, xazinadan zar yuboring», deyilgandi. Saroy Mulk xonim maktub mazmunidan ogoh bo'lgach, maktubning orqa tomoniga «Ulug' amir, zaringiz tugagan bo'lsa, siyosatingiz ham tugadimu?» — deb yozadi va uni choparga tutqazadi.

Amir Temur maktubni o'lgach, Saroy Mulk xonimning kinoyali zamzamasini o'ylab-o'ylab, nihoyat bir qarorga keladi: lashkargohda so'yib yeyilgan qo'y, qoramol, ot va tuya suyaklarini o'sha kuniyoq yig'dirib, turli hajmlarda qirqtirib, katta hajmdagisiga katta qiymat, kichigiga kichik qiymat belgilab, unga po'lat muhrni qizdirib tamg'a bostiradi hamda muvaqqat pul o'rnida muomalaga kiritishga

farmon beradi. Natijada, qo'shni shahar va qishloqlarda suyak pulga qo'shin uchun oziq-ovqat sotib olinadi. Tez kunda Isfaxon shahri taslim bo'lgach, suyak pullar zar bilan almashtiriladi.

Amir Temur saroyida joriy qilingan tartibga ko'ra, chet ellik elchilarni qabul qilish marosimlarida hukmdor yonida xotinlari ham ishtirok etishgan. Ispaniya qiroli Genrix III ning Samarqand hukmdori Amir Temur huzuriga yuborgan elchisi Ryui Gonzales de Klavixoning yozishicha, 1404-yil 8-sentabr dushanba kuni Amir Temur Samarqand chetidagi «Dilkusho» bog'ida elchilarni qabul qiladi. Qabul marosimi katta ziyofat va tantana bilan boshlangan. Klavixoning hikoya qilishicha, qabul marosimida hukmdor Temurning yonida Saroy Mulk xonim boshliq boshqa xotinlari ham yuzlariga parda tashlab o'tirganlar. Ispan qiroli yuborgan hadyalar orasida hukmdorga ko'proq qizil movut ma'qul bo'lgan. Bu haqda u o'z xotinlari, avvalo Saroy Mulk xonim bilan fikrlashadi. 1404-yil 17-oktabr juma kuni Saroy Mulk xonim ham katta ziyofat beradi. Ziyofatda boshqa elchilar qatorida ispan elchisi Ryui Gonzales de Klavixo ham qatnashadi. Klavixo Temur bog'larida berilgan ziyofatlarning to'kin-sochinligi, bog'lardagi rang-barang ipak chodirlar, undagi oltin-kumush jihozlar-u, bog'larning o'ta did va farosat bilan jihozlangani haqida maroq ila hikoya qiladi.

Naql qilishlaricha, Saroy Mulk xonim kunlardan bir kun o'z jamg'armasi hisobiga, savoblik uchun xudo yo'lida bir madrasa bino qildirishga eri Amir Temurdan ijozat so'raydi. Hukmdordan ruxsat bo'lgach, otasi Qozonxon tomonidan sovg'a qilingan bir juft olmos baldog'ini sotuvga qo'yib, bu mablag'ni madrasa qurilishiga sarflaydi. Saroy Mulk xonim madrasa qurilishi jarayonida qurilish maydoniga tez-tez kelib ish boshqaruvchilarga fikrini aytadi. Madrasa qurilishi nihoyasiga yetayotganda ham Saroy Mulk xonim odati bo'yicha o'z kanizlari bilan qurilish maydoniga kelib, ustaboshiga binoning kam-ko'stlari haqida ko'rsatmalar beradi. Ustaboshi Saroy Mulk xonimning yuzini ko'rmagan bo'lsa-da, uning jozibali so'z ohanglaridan oqila va o'tkir zehnli ayol ekanligiga imoni komil bo'ladi. Malika ketgach, ustaboshi xonim bilan bo'lgan bir nafaslik muloqotdan olgan taassurotini ichiga sig'dirolmay, hissiyoti g'alaba qilib, atrofidagi ustalarga:

— Yopiray, ayol zoti ham shunchalik dono va oqila bo'ladimi?.. Xonim haqida shu kungacha eshitgan barcha ta'rif-tavsiflarning hammasi to'g'ri ekan. Qani endi hamma ayollar ham shunday nafosatga ega bo'lsaydi, — deb chuqur uf tortadi.

Ustaboshining beg'ubor so'zlari tez orada qurilishdagi barcha korfarmon, usta va mardikorlar orasida tarqaladi.

Bir-ikki kun o'tgach, mish-mishlar zo'rayib, «nima deysan, ustaboshi xonimga g'oyibona oshiq bo'lib qolgan emish», degan so'zlar tarqab ketadi. Tabiiyki, bu mish-mishlar Saroy Mulk xonim qulog'iga yetib boradi. Ustaboshi o'zining bemulohazaligidan o'kinib, suyaksiz tilning jarohatidan nolib turgan bir vaqtda, Saroy Mulk xonimning xos kanizlaridan biri qo'lidagi ro'molga o'ralgan laganchani ustaboshiga uzatarkan:

— Xonim ushbu tuxumlarni sizga yubormishlar. Toki mazkur yetti xil rangga bo'yalgan yetti dona tuxumni tanovul aylab, alarning mazasi bir xilmu yoxud har birining mazasi alohidamu, ushbuni farqlab bergaysiz. Javobini ertaga qiyom paytida eshiturmiz, — deb qaytib ketadi.

Ustaboshi ro'molni ochib, yetti xil rangdagi tuxumni o'z ko'zi bilan ko'rgach, xonim nimaga shama qilayotganini tushunib, chuqur iztirobga tushadi.

Shu kunlarda sohibqiron Amir Temur navbatdagi yurishdan qaytib kelayotgani, bugun-erta Samarqandga yetib kelishi haqida ovozalar tarqaladi. Ustaboshining ko'z o'ngi qorong'ulashib, qo'li ishga bormaydi.

«Mish-mishlar boshimga balo bo'ldi, hademay sohibqiron yetib kelsa, meni sog' qo'ymaydi, jazoga mustahiq qilmog'i muqarrardur. Nachora, taqdiri azalda bitilg'on erkanda. Ammo chiqmagan jondan umid, deganlar mashoyixlar, bu yerdin qochmoq chorasini

izlamoq darkor. Darvoqe, qochib ham qayerga boraman. Pastga ham tushib bo'lmaydur, darhol tutub zindonga solurlar. Ne qilmoq kerak?» deb og'ir o'yg'a toladi.

Ustaboshi o'ylab-o'ylab oxiri bir qarorga kelgach, shogirdini yoniga chaqirib, uni o'z rejasidan voqif qiladi. U o'ziga ikkita qanot bog'lab, gumbaz ustidan sakraydi. Qanot yordamida shahar chetidagi bir yaylovga sho'ng'iydi. Ammo qo'nishga ulgurmayoq boshi yerga qadalib, olamdan o'tadi. Bu manzarani kuzatib turgan shogird «Eh attang, ustoz andak xatoga yo'l qo'yibdurlar. Qanot bilan birga, dum ham bog'lamoq lozim erdi», — deb o'ziga qanot va dum bog'laydida, gumbazdan yalanglikka parvoz qiladi. Voqean shogird dum yordamida sihat-salomat yalanglikka qo'nib, ko'zdan g'oyib bo'lgan. Shundan buyon xalq orasida «ustasidan shogirdi o'zgan» degan maqol qolgan deyishadi.

Saroy Mulk xonim qurdirgan madrasa XIV asr oxiri va XV asr boshlarida Samarqanddagi madrasalar orasida ulkan va mahobatlilik jihatidan ajralib turgan. Madrasaga zamonasining yetuk mudarrislari tayinlanib, ular tolibi ilmlarga diniy va dunyoviy ilmlardan dars berganlar. Saroy Mulk xonim madrasa tolibi ilmlarining ahvolidan tez-tez xabar olib, ularga homiylik qilib turadi. Rivoyatlarga ko'ra, Saroy Mulk xonim o'z odaticha, qosh qoraygach, o'zining yaqin kanizlari

bilan kiyimlarini o'zgartirib, madrasa tomon yo'l oladi. Negaki, Saroy Mulk xonim madrasa tolibi ilmlarining ahvoli-ruhiyasi, kim qanday tirikchilik o'tkazayotgani-yu, tunda qanday ish bilan mashg'ul ekanliklarini zimdan tekshirib turar edi. Bir kecha xonim madrasaga yetib kelganda hujralarning deyarlik barchasida chiroq o'chgan, tolibi ilmlar tun og'ushida uyquga cho'mgan edilar. Faqat birgina hujrada sham yonib, ichkaridan tovush eshitilardi. Saroy Mulk xonim kanizlarini madrasa hovlisida qoldirib, o'zi ohista yurib, hujra eshigi yonida ichkariga quloq soladi. Tolib ilmlardan biri ikkinchisiga deydi:

— Qani, ayting-chi birodari aziz, hozir ko'nglingiz nima istayabdi?

— E, birodar nima bo'lardi, qo'y go'shti, qo'y yog'ida damlangan bir lagan seryog' palov bo'lsa, bilakka paxta bog'lab, bir to'yib yer edik-da, — deya javob bergach, sherigidan so'radi: — Xo'sh jo'rajon, o'zingizni ko'nglingiz nima istayabdi?

— E, birodar, ko'nglimda tamoman boshqacha orzu. Ushbu madrasa sohibasi Saroy Mulk xonim dunyoda tengi yo'q go'zal, deb eshitganmen. Qaniydi iloji bo'lsa, shu xonim bilan bir kecha suhbatlashsam, — javob berdi birinchi tolibi ilm.

Sherigidan bunday qaltis so'zni eshitgan jo'rasi:

— E, ovozingizni o'chiring, birodar, nima deya-

yotganingizni bilasizmi, tag'in bir falokatni boshlamang, — deb unga dashnom berdi.

So'z shu yerga yetganda Saroy Mulk xonim hujra eshigidan uzoqlashib, kanizlari bilan saroyga qaytadi.

Ertasi kuni peshindan og'gach, nadimlardan uchto'rttasiga madrasaga borib, barcha tolibi ilmlarni saroyga olib kelishlarini buyurdi. Tolib ilmlar bu nogahoniy taklifdan hayajonda nadimlar qurshovida saroyga keladilar. Faqat ikki tolibi ilm bu taklifdan shubhalanar va tundagi qaltis orzuning qurboni bo'lish dahshatidan qaltirardi. Barcha tolibi ilmlarni katta mehmonxonaga kiritib, ziyofat beradilar. Ziyofat oxirida qo'y go'shti, qo'y yog'ida tayyorlangan seryog' palov tortiladi. Shundan so'ng, mehmonxonaga kanizlar qurshovida, yuziga parda tortgan holda Saroy Mulk xonim kirib keladi va maxsus o'rindiqqa o'tirgach, tolibi ilmlar orasidan tungi suhbatdoshlarni tanib, o'z huzuriga chorlaydi:

— Xo'sh, mulla yigitlar, bilakka paxta bog'lab yeydigan palov bo'libdimi? — deydi.

Haligacha qo'rquvdan qaltirab turgan ikki tolibi ilm darhol tiz cho'kib:

— Qulluq xonoyim, ta'rifdin ziyoda palov bo'libdur, madhiga til ojizlik qiladur, — deya ta'zim qilibdilar.

Saroy Mulk xonim birinchi tolibi ilmga yuzlanarkan:

— Endi sizning orzuigingizga kelsak. Ko‘rib turganingizdek, men sohibqironning nikohlaridamen, binobarin siz birlan suhbat qurmog‘im mumkin emas. Binoan alayhi o‘zimning go‘zal kanizlarimdan birini sizga nikohlab berurmen? Rozimudursiz? — deydi.

Haligacha tili kalimaga kelmay, es-hushini yo‘qotayozgan tolibi ilm, darhol o‘zini xonim oyog‘iga tashlab:

— Uzr, afv etsunlar xonoyim, bu beadab qullarining gunohidan o‘tsunlar, — deb iltijo qiladi.

Shu asnoda Saroy Mulk xonimning ishorasi bilan mehmonxonaga qozi va imom kirib keladi va barcha tolibi ilmlar guvohligida kanizlaridan birini tolibi ilmga nikohlab qo‘yadilar...

Afsuski, Saroy Mulk xonim madrasasi uzoq turmadi. Rivoyatlarga ko‘ra XVI asr oxirida Buxoro amiri Abdullaxonning temuriylarga xusumati tufayli, maxsus farmon bilan madrasani buzdirib tashladi. Faqat madrasa yoniga qurilgan maqbaragina saqlanib qolgan. Maqbaraning old tomoni rang-barang koshinlar bilan bezatildi. Maqbaraning ichki qismidagi bezaklarga yashil, qizil va qora bo‘yoqlar bilan jilo berildi. Izoralarga yulduz shaklida ko‘k naqshlar ishlanib, koshinli hoshiyalar bilan o‘raldi. Maqbara dahmasiga tashqaridan maxsus eshik orqali kiriladi. Dahma

devorlari xilma-xil koshinlar bilan bezatilgan bo'lib, dahma ichiga tosh tobut qo'yilgan.

Samarqandda mashhur Bibixonim masjidi jomesi ham bor. Bu masjidni Amir Temur Hindiston yurishidan qaytib kelgach, 1399—1404-yillar mobaynida o'zining ulug' bekasi Saroy Mulk xonimga atab qurdirgan. Binobarin, bu «Bibixonim» masjidi jomeyi nomi bilan mashhur bo'lgan. Masjidi jome O'rta Osiyodagi obidalarining eng yirigi sanaladi. Uning hovlisining sahni $63,8 \times 76,0$ metr bo'lib, atrofi ravoq va peshtoqlar bilan o'ralgan. Masjidning umumiy sahni esa 167×109 metrdir.

Davr o'tishi mobaynida Bibixonim masjidi zilzilalar ta'sirida ancha futurdan ketib, vayronaga aylandi. Hozirgi kunda Bibixonim masjidi bir-biri bilan bog'lanmagan olti bo'lakdan iborat bo'lib, hovlining yuqori qismida mehrobli baland peshtoqli bino, poygakda masjidning ikkiga ajralgan peshtoqi hamda shimoli-g'arb qismida yakka holda saqlanib qolgan minora. O'z davrida mazkur bo'laklar uch qator oq marmar ustunli, yengil ravoqli peshayvonlar bilan bir-biriga birlashtirilib, ularning ustida 400 ta gumbazchalar bo'lgan. Ustunlarning jami 480 ta bo'lib, oralig'i — 3,5 metr, ostki qismi maxsus tagkursili, o'rta qismi o'yma naqshinkor, yuqori qismi rangli koshinlar bilan qubba shaklida

ishlangan. Hovli o'rtasiga marmar toshdan ulkan lavh — Qur'on qo'yib o'qiladigan maxsus kursi qo'yilgan. U avvallari asosiy bino ichida bo'lib, 1875-yilda gumbazning qulash xavfi tug'ilganda hovli o'rtasiga chiqarib qo'yildi. Mazkur lavh Ulug'bek Mirzo Ko'ragonning farmoni bilan yasalgan. Lavhga «Sultoni a'zam, ohy himmatli xoqon, din-diyonat homiysi, Hanafiya mazhabining posboni, aslzoda sulton ibn Sulton amir al-mo'minin Ulug'bek Ko'ragon» deb yozilgan.

2615 Bibixonim masjidiga kiraverishdagi katta peshtoqning ustki qismi 1897-yilgi zilzilada qulab tushgan. Peshtoqning ichki qismida kichikroq ikkinchi ravoq va uning o'yma marmar hoshiyali darvozasi ham bo'lgan. Darvoza ustiga o'rnatilgan lavhada masjidning qurilgan yili va Amir Temurning shajarasi bitilgan. Masjidning «haft jo'sh» — yetti xil metall qotishmasidan yasalgan qo'sh tabaqali darvozasi bo'lgan. Bu darvoza keyinchalik yo'qolib ketgan.

Bibixonim masjidi ayni davrda vayrona holda bo'lsa-da, serhasham bezaklarning o'ta nafisligi kishi diqqatini o'ziga jalb etadi. Rang-barang shakl va naqshlar o'sha davr ustalarining nozik did va yuksak mahoratidan dalolat berib turadi.

1405-yil 18-fevralda sohibqiron Amir Temur O'trorda vafot qilgach, Samarqand taxtiga uning

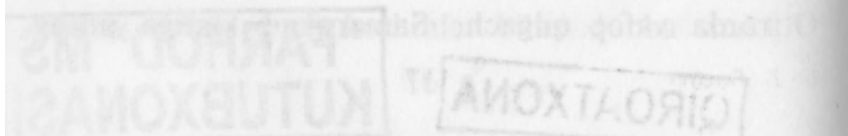
2— T. Farhroviy

QIROATXONA 17

FARHOD MS
KUTUBXONASI

nabirasi Xalil Sulton Mirzo (1384—1411) o'tirdi. Ibn Arabshohning bergan ma'lumotiga ko'ra, Xalil Sulton Mirzoning xotini Shod Mulk begim 1408-yilda Saroy Mulk xonimni zaharlab o'ldirgan. Saroy Mulk xonimning jasadini o'zi qurdirgan madrasasi yonidagi maqbaraga «tosh tobut»ga solib, mo'miyolanib dafn qilingan. 1941-yil iyun oyida Go'ri Amir maqbarasida abadiy uyquga ketgan Amir Temur, Shohruh Mirzo, Muhammad Sulton Mirzo va Ulug'bek Mirzolarning qabrlari ochib tekshiriladi. Saroy Mulk xonim qabri ham ochilib, jasadni tekshirish maqsadida Toshkentga olib kelishgan. Keyinchalik yana Samarqandga olib borib qo'yilgan.

Sohibqiron Amir Temur Saroy Mulk xonimdan farzand ko'rmagan. Ammo sohibqiron o'z o'g'li Shohruh Mirzoni, suyukli nabiralari Muhammad Sulton Mirzo, Xalil Sulton Mirzo, Ulug'bek Mirzo va boshqa mirzolarni bevosita zukko Saroy Mulk xonim tarbiyasiga topshirgan edi.

GAVHAR SHOD BEGIM

Gavhar Shod begim Amir Temurning to'rtinchi o'g'li Shohruh Mirzoning suyakli katta xotini edi. U Chig'atoy zodagonlaridan G'iyosiddin Tarxonning qizi edi. Rivoyat qilishlaricha, G'iyosiddin Tarxonning bobokaloni — Qushlik bir vaqtlar Chingizxon mulozamatida bo'lib, bir jang asnosida uni o'limdan saqlab qolgan ekan. Shundan buyon Chig'atoy ulusida bu avlod yuksak e'tibor va hurmatga sazovor bo'lgan.

Gavhar Shod begim 1379-yilda tug'ilib, 1393-yilda Shohruh Mirzo nikohiga kirgan. Undan uch o'g'il-u ikki qiz ko'rgan. To'ng'ich o'g'li — Ulug'bek Mirzo Ko'ragon (Muhammad Tarag'ay, 1394—1449), o'rtancha o'g'li — Boysung'ur Mirzo (1397—1433) va kichik o'g'li — Muhammad Jo'ki Mirzo (1401—1445)lardir.

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Gavhar Shod begim yuksak did-farosatli, oqila, tadbirkor, suxandon, bir so'zli — qat'iyatli, husn bobida ham benazir ayol bo'lgan. Tabiatan mutaassib dindor

Shohruh Mirzo ko'p vaqtini toat-ibodat va kitob mutolaasiga sarflardi. Saltanat, devon ishlarini o'ktam va tadbirkor xotini Gavhar Shod begim boshqarardi. Bu ziyrak ayol qaynotasi Amir Temur vafotidan so'ng, sekin-asta saltanat ishlarini o'z qo'liga oldi. Zotan, Shohruh Mirzoning o'zi ham xotini Gavhar Shod begimning donoligiga tan berar, saltanatni boshqarishda oqilona va tadbirli maslahatlariga ehtiyoj sezib turardi. Shu bois, saltanatga doir ko'pgina ishlar malikaning nazar-e'tiboriga havola qilingan. Viloyatlarga hokim tayinlash, qo'shinga sarkarda belgilash, hatto kimga qanday in'om va kimga qanday jazo berish masalalari ham malikaning inon-ixtiyorida edi. Masalan, 1440-yil 6-mayda mashhur Hirot tarixchisi (keyinchalik saroy tarixchisi) Fasih Ahmad ibn Jaloliddin Muhammad Xavofiy (1375—1442) malika Gavhar Shod begimning g'azabiga uchrab, ikki marotaba qisqa muddatli qamoqqa hukm qilinadi.

Gavhar Shod begim Shohruh Mirzoning harbiy yurishlarida ishtirok qilarkan, shahzodalarning fe'l-atvori va harbiy boshliqlarning xatti-harakatidan voqif bo'lib turardi. Taxtga valiahd tayinlash masalasida ham Gavhar Shod begim o'z irodasini o'tkazishga urinadi. Chunonchi Shohruh Mirzo o'zining kenja o'g'li Muhammad Jo'ki Mirzoni valiahd etib tayinlashga harakat qiladi. Biroq, Shohruh Mirzoning bu rejasi malikaga yoqmaydi. Malika

o'z o'g'li Muhammad Jo'ki Mirzoga nisbatan nabirasi Aloud Davla Mirzo (1417—1461)ni valiahdlikka munosib deb bilardi. Ammo o'rtancha o'g'li marhum Boysung'ur Mirzoning o'g'li Aloud Davla Mirzoni oshkora valiahd etib tayinlashga to'ng'ich o'g'li Ulug'bek Mirzo Ko'ragondan hayiqar, bu masalani Shohruh Mirzo qo'li bilan hal qilishga urinardi.

1444-yilda Shohruh Mirzo og'ir xastalanib, o'lim to'shagida yotganida, arkoni davlat hukmdorning tez fursatda olamdan ko'z yumishiga ishonchlari komil bo'lgach, Balx viloyati hokimi bo'lib turgan Muhammad Jo'ki Mirzoga shoshilinch xabar yuboradilar. Shahzoda zudlik bilan Hirotga yetib keladi. Biroq shahzoda yetib kelguncha, onasi malika Gavhar Shod begimning farmoniga muvofiq, harbiy qo'shinlar sardori Jaloliddin Feruzshohning valiahdlikka tayinlangan Aloud Davla Mirzoga bay'at (ishonch yorlig'i) berib, qasamyod qilgani haqidagi xabarni eshitadi. Muhammad Jo'ki Mirzo onasi Gavhar Shod begimning bunday «marhamati»dan qattiq ranjiydi va otasini ziyorat qilgach, Balxga qaytib ketadi. Shu voqeadan so'ng tez kunda Shohruh Mirzo kasaldan forig' bo'lib, o'midan turadi. Bo'lib o'tgan voqea uchun malika Gavhar Shod begim emas, Jaloliddin Feruzshoh jazolanadi. Malikaning rejasi taqdir taqozosi bilan bir necha yilga orqaga suriladi. 1445-yilda shahzoda

Muhammad Jo'ki Mirzo kasallanib vafot etadi. Shundan so'ng Shohruh Mirzo o'ziga valiahd tayinlash masalasida umrining oxirigacha bir qarorga kelolmaydi.

Shohruh Mirzo davrida Xuroson siyosiy-ijtimoiy va madaniy jihatdan ancha gurkirab o'sdi. Mamlakat poytaxti Hirot iqtisodiy va madaniy yuksalishda Sharqning eng nufuzli shaharlaridan biriga aylandi. Tabiiyki, mamlakatning bunday yuksalishida «amaliy hukmdor» malika Gavhar Shod begimning hissasi beqiyos. Bu davrda Hirot va mamlakatning boshqa viloyatlarida qurilish ishlari avj olgan edi. Masjid-madrasalar, xonaqoh, maqbara, dahma, musofirxona, shifoxona, ravot, ko'prik va sardobalar qurib bitkazildi.

Shohruh Mirzoning Xurosonda hukmronlik qila boshlagan ilk yillaridayoq, u Hirot qal'asining janubiy tomonidan madrasa va xonaqoh (1410—1411) bino qildiradi. Ana shundan so'ng Shohruh Mirzo avlodiga mansub shahzodalar va malikalar ham madrasa, masjid, xonaqoh, shifoxona va shunga o'xshash imoratlar bunyod etish bilan shahar obodonchiligiga o'z his-salarini qo'shadilar.

Tabiatan vatanparvar, bilimdon va zukko Gavhar Shod begim mamlakat ravnaqi yo'lida tinmay g'amxo'rlik qiladi. Uning dasturida madaniy va ma'rifiy hayot birinchi o'rinda bo'lgan. Shu boisdanmi,

farzandlari hamda barcha nabiralari ilm-fan muxlislari bo'lib, hatto g'azal ham bitganlar.

Gavhar Shod begim Hirotidagi juda ko'p qurilish ishlariga rahnamolik qildi. Uning o'zi ham Hirotida ikkita katta madrasa qurdirgan. Gavhar Shod begimning kundoshi malika Milkat Og'o (bu malikaning asli nomi Mulk Og'o bo'lib, Amir Temurning ikkinchi o'g'li Umar Shayx Mirzoning xotini edi. 1394-yilda Umar Shayx Mirzo vafotidan so'ng, qayinotasi Amir Temurning irodasiga bo'ysunib, Shohruh Mirzo nikohiga kirgan) Hirot shahrida bir madrasa, «Dorush-shifo» nomli kasalxona, «Dorulhadis» nomli xonaqoh, ikkita hammom va shahardan sakkiz farsax (tosh) chetroqda bitta madrasa, kutubxona va maqbara, shahzoda Aloud Davla Mirzo esa bitta kasalxona qurdirgan. Ayni vaqtda, xususiy mulkdor, davlatmand kishilarga xayriya tariqasida qurilishlar bunyod etishga ijozat berilgan va rag'batlantirib turilgan.

1446-yilda qarib qolgan Shohruh Mirzo o'z nabirasi — Qazvin, Ray va Qum viloyatlarining hukmdori Sulton Muhammad Mirzoga (Boysung'ur Mirzoning o'g'li) qarshi g'arbga yurish boshlaydi. Bu yurishdan maqsad o'zboshimcha yosh shahzodaning adabini berib qo'yish edi. O'z bobosiga qarshi bosh ko'targan shahzoda Hamadon bilan Isfaxonni bosib olib, Sherozni qamal qilgan edi. Qo'shinda malika

Gavhar Shod begim va Abdul Latif Mirzo (Ulug'bek Mirzo Ko'ragonning o'g'li) Shohruh Mirzo bilan birga edilar. Shohruh Mirzo G'arbiy Eronda hech qanday qarshilikka uchramadi. Chunki shahzoda Sulton Muhammad Mirzo bobosining kelayotganini eshitgach, Sherozni qamaldan bo'shatib, o'zi toqqa qochib ketgan edi. Shohruh Mirzo Sherozga kirgach, shahzodaning barcha yaqin kishilarini jazoga hukm qiladi. Gavhar Shod begimning qat'iy talabi bilan bir necha sayyidlar ham qatl etiladilar. Ajablanarli joyi shundaki, o'ta taqvodor, xudojo'y saltanat sohibi Shohruh Mirzo ham xotini Gavhar Shod begimning irodasiga bo'ysunib, sayyidlarni qatlga hukm qiladi. Sayyidlar ustidan bunday jazo hukmini chiqarishga na Amir Temur va na Ulug'bek Mirzo botina olmas edilar.

Davlatshoh Samarqandiyning yozishicha, sayyidlar Shohruh Mirzodan «adolat yuzasidan taftish o'tkazish»ni yolborib so'raydilar. Ammo Shohruh Mirzo malika Gavhar Shod begimning xohishini qaytarolmaydi va hukm ijro etiladi. Nihoyat, sayyidlar dor ostida turib, Shohruh Mirzoni «duoyi bad» qiladilar. Binobarin, ko'p o'tmay Shohruh Mirzo avlodi qirilib ketish sababini mazkur sayyidlar qarg'ishiga uchraganligining oqibatidir, deb yozadi Davlatshoh Samarqandiy.

Shohruh Mirzo Sherozdan Hirotga qaytayotganda yo'l asnosida betoblanib, 1447-yil 12-martda vafot etadi. Gavhar Shod begim qo'shin qo'mondonligini Abdul Latif Mirzoga topshiradi. Ammo Hirotga — Aloud Davla Mirzoga «poytaxtni mustahkamlash» haqida maxfiy maktub yozib, uni maxsus chopar orqali jo'natadi. Bundan ogoh bo'lgan Abdul Latif Mirzo buvisi Gavhar Shod begimni mahbuslikda saqlab, Amudaryo tomon yo'l oladi hamda bobosi Shohruh Mirzoning o'limi haqida o'z otasi Ulug'bek Mirzoga xabar yuboradi.

Amakisi Ulug'bek Mirzodan hayiqqan Aloud Davla Mirzo o'zini podshoh deb e'lon qilishga jur'at etmaydi va avvalgidek juma kunlari masjidlarda bobosi Shohruh Mirzo nomini xutbaga qo'shib o'qitadi. Biroq, Abdul Latif Mirzoning kirdikorlari, ayniqsa buvisi Gavhar Shod begimga nisbatan qo'llagan jazosini eshitgach, taxtni o'z tasarrufiga kiritadi va xazinadan qo'shinga, qo'shin boshliqlariga in'omlar ulashib, Abdul Latif Mirzoga qarshi qo'shin yo'llaydi. 1447-yil 29-aprel shanba kuni Abdul Latif Mirzo Nishopur yaqinida to'satdan Aloud Davla Mirzo qo'shiniga duch kelib, mag'lubiyatga uchraydi va o'zi asir olinadi. Mahbuslikdan ozod qilingan malika Gavhar Shod begim mahbus Abdul Latif Mirzoni o'zi bilan birga olib, Hirot tomon yo'lga tushadi. Malikani Jom shahrining

yaqinidagi Sa'dobod mavzeida Aloud Davla Mirzo kutib oladi. Abdul Latif Mirzoni Hirotga keltirib, Ixtiyoriddin qal'asiga qamab qo'yishadi. Shohruh Mirzoning jasadini esa Gavhar Shod begim madrasasidagi Boysung'ur maqbarasiga dafn qiladilar. 1448-yilda Ulug'bek Mirzo Hirotni vaqtincha qo'lga kiritganda, otasining jasadini Samarqandga keltirib, Go'ri Amirga dafn ettiradi.

Shohruh Mirzo vafotidan keyin taxt uchun boshlanib ketgan qonli mojarolar tepasida Gavhar Shod begim turardi. U nevarasi Aloud Davla Mirzoni taxt sohibi qilish uchun makr-hiylalar ishlatga-da, biroq o'z maqsadiga erisholmaydi, qaytanga aka-uka shahzodalar orasida qonli to'qnashuvlarni vujudga keltiradi. 1450-yilda esa taxtni Aloud Davlanning ukasi Abulqosim Bobur Mirzo (1422—1457) qo'lga kiritadi.

1457-yilda Abulqosim Bobur Mirzo Mashhadga keladi. Saroyda katta shohona ziyofat beriladi. Bazm asnosida sharob ichib o'tirgan hukmdorning ahvoli o'zgarib, behol yiqiladi. Tabiblar muolajasi foyda bermaydi va u 36 yoshida to'satdan vafot etadi. Shundan so'ng taxt uchun yana o'zaro kurash boshlanadi. Shahzodalarning noittifoqligidan foydalan-gan Samarqand hukmdori Sulton Abusayid Mirzo (1424—1469) Xurosonni bosib oladi. Sulton Abusayid Mirzo Samarqand taxtini o'zining katta o'g'li Sulton

Ahmad Mirzoga (1451—1493) berib, Hirotni o‘zining poytaxti deb e‘lon qiladi. Bu vaqtda malika Gavhar Shod begim 80 yoshga yaqinlashib, ancha qarib qolgan edi. Biroq qarib qolgan malika Xuroson taxtidan hali ham voz kechmagan edi. Binobarin, chevarasi Sulton Ibrohim Mirzoni (1440—1460) hukmdor Sulton Abusayid Mirzoga qarshi isyon ko‘tarishga undaydi. Malikaning bu harakatidan xabar topgan Sulton Abusayid Mirzo malikani chopib tashlashga farmon beradi. Farmonga muvofiq 1457-yilda Gavhar Shod begim chopib o‘ldiriladi va o‘zi qurdirgan madrasa yonidagi Boysung‘ur dahmasiga dafn etiladi.

SHODMULK XOTUN

Ƨarixchi Sharafuddin Ali Yazdiyning yozishicha, Shodmulk Xotun Samarqand shahrining quyi tabaqasiga mansub hunarmand oilasida dunyoga keladi. Amir Temurning suyuqli nabirasi Xalil Sulton Mirzo (Mironshoh Mirzoning o'g'li, 1366—1408) kunlardan bir kun shahar chetidagi bog' ko'chadan otda o'tib ketayotib, Shodmulkka ko'zi tushadi va uni sevib qoladi. Xalil Sulton Mirzo (1384—1411) jasoratli, harbiy salohiyatli va iste'dodli yigit bo'lgan. Balog'atga yetgach, uni aslzoda xonadon qiziga uylantirishgan. Undan bir o'g'li ham bor edi. Ammo Shodmulkni sevib qolgach, o'z zamonasining taomiliga qarshi o'laroq, shu qizga uylanadi. Tabiiyki, bunday «tengsiz» nikohga Temur boshliq butun avlod qarshi turishgan. Biroq Xalil Sulton Mirzoning qat'iy qarori g'olib chiqadi. Amir Temur avvalida qattiq g'azablangan bo'lsa-da, keyinchalik nabirasiga bo'lgan yuksak e'tiqodi tufayli uning gunohini kechiradi.

Amir Temur vafotidan so'ng, 1405-yil mart oyida Xalil Sulton Mirzo Samarqand taxtiga o'tiradi. U sal-

tanatni boshqarishda adolatni bosh mezon qilib, mamlakat ichki va tashqi ahvolini yaxshilash choralari izlaydi. Lekin xotini Shodmulk begimning saltanat ishlariga faol aralashuvi natijasi o'laroq, arkoni davlat orasida ayrim noroziliklarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Shodmulk begim Temurning barcha beva xotinlari-yu xos kanizaklarini harbiy boshhqlar va amaldorlarga in'om qilish haqida Xalil Sulton Mirzoga maslahat berib, uni ko'ndiradi. Jumladan, 1406-yilda Temurning beva xotini Tuman Og'o begimni amir Shayx Nuriddinga xotinlikka beradi. Ibn Arabshohning yozishicha, Saroy Mulk xonim bilan Tukul xonimlarni Shodmulk begimning maxfiy buyrug'iga binoan zaharlab o'ldirganlar. Temur davridagi bek va amaldorlarga yetarli iltifot ham ko'rsatilmaydi. Xazina va saltanat ishlarida Shodmulk begimning faoliyati battar kuchayadi. Shodmulk begimning xohish-irodasi ila quyi tabaqaga mansub kishilar yuqori lavozimlarga ko'tariladi. Temur safdoshlariga qarama-qarshi o'laroq, Shodmulk begimning xohishiga muvofiq, qandaydir Bobo Turmush degan kimsa to'la huquqli vazirlik mansabini egallaydi. Avvalgi amaldorlardan Ollohdod va Arg'unshohlarga ham hech qanday rag'bat bo'lmaydi.

Arkoni davlat o'rtasida vujudga kelgan bunday no-barobarlik saltanat poydevoriga raxna solishi muqarrar edi. Zotan, ana shunday qulay vaziyat Shohruh Mirzo

uchun asqotdi. 1409-yil bahorida Shohruh Mirzo qo'shini Bodxez mavzeiga kelib to'xtaydi. Xalil Sulton Mirzoning qo'shini esa Shahrisabzda jangga tayyor holda turardi. Shu asnoda shimolda amir Xudaydod boshchiligida qo'zg'olon ko'tarilgani haqida xabar keladi. Xalil Sulton Mirzo asosiy qo'shinni Shahrisabzda qoldirib, 4000 askar bilan amir Xudaydodga qarshi borishga majbur bo'ladi. 1409-yil 30-mart kuni Xalil Sulton Mirzo amir Xudaydod tomonidan asirga olinib, Samarqandga keltiriladi va keyinchalik Farg'onaga olib ketiladi. Uning xotini Shodmulk begimni esa Shohruh Mirzoga topshiradilar. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, Shohruh Mirzo Shodmulk begimni tahqirlab, ko'p azob-uqubatlarga duchor qiladi.

Nihoyat, Xalil Sulton Mirzoni Farg'onadan O'trorga keltirib, amir Shayx Nuriddin vositachiligida Shohruh Mirzo bilan Xalil Sulton Mirzo o'rtasida bitim tuziladi. Bitimga muvofiq, Xalil Sulton Mirzo Movarounnahr hukmronligidan voz kechadi. Buning evaziga Ray viloyatining hokimi etib tayinlanadi. Xotini Shodmulk begim qaytarib beriladi. Ko'p o'tmay, 1411-yil 4-noyabr chorshanba kuni Xalil Sulton Mirzo Ray shahrida betob bo'lib, vafot etadi. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, u zaharlanib o'ladi. Shundan so'ng 1411-yilning oxirida eridan keyin yashashni istamagan Shodmulk begim zahar ichib olamdan o'tadi.

XADICHA BEGIM

Xadicha begim Sulton Husayn Mirzo Boyqaroning suyukli xotini edi.

Xadicha begim 1451-yilda Hirotida tugʻilib, 1457-yilda Sulton Abusayid Mirzo Hirotni olgach, unga hadya etilgan xos kanizaklardan biri edi. Sulton Abusayid Mirzo Xadicha begimni 1465-yilda oʻz nikohiga kiritadi. Sulton Abusayid Mirzodan Oqbegim ismli bir qiz ham boʻlgan. 1469-yilda Sulton Abusayid Mirzo Iroqda halokatga uchragach, Hirot taxtiga oʻtirgan Sulton Husayn Mirzo Boyqaro marhum Sulton Abusayid Mirzo haramida Xadicha begimni koʻrib, uni sevib qoladi va shaʼriy iddasi (uch oy) tugagach, oʻz nikohiga kiritadi.

Xadicha begim yosh, goʻzal, dimogʻdor, yengil-tabiat ayol boʻlib, ayni vaqtda tabiatan ichi qoralik va makr-hiylaga moyil edi. Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzo (1483—1530) Xadicha begim haqida: «Oʻzini oqila tutar edi, vale beaql va purgoʻy (koʻp gapiruvchi, ezma) xotun edi, rofiziya (shiiylik mazhabining bir oqimi) ham ekandur», — deb yozadi. Darhaqiqat, Xadicha begim tez fursatda oʻzining jozibali

husn-latofati-yu, makkorona iltifotlari bilan Sulton Husayn Boyqaroni o'ziga rom qilib, haramda ulug' bekalik o'rmini egallaydi.

Sulton Husayn Boyqaroning xotinlari va xos kani-zaklaridan 14 o'g'il va 11 qizi bor edi. Shohg'arib Mirzo (1471—1489), Muzaffar Husayn Mirzolar (1473—1509) Xadicha begimdan tug'ilgan edilar. Xadicha begim o'z farzandi — tantiq va shuhratparast Muzaffar Husayn Mirzoni Sultonning barcha o'g'illaridan ustun qo'yishga jon-jahdi ila harakat qilardi. Binobarin, turli makr-hiylalar ishlatib, ota bilan o'g'illar o'rtasida nizo chiqarishga muvaffaq bo'ladi. Bu nizolar ko'pincha qonli jang-u jadallar bilan tugardi. Sulton Husayn Boyqaro tobora Xadicha begimning makriga uchib, Muzaffar Husayn Mirzodan bo'lak o'g'illariga unchalik iltifot ko'rsatmas va xavf-xatarda yurardi.

Xadicha begim o'g'li Muzaffar Husayn Mirzoni ota taxtiga valiahd qilib tayinlatish masalasida xufiyona harakatni boshlab yuboradi. Ammo valiahdlik haqqi taomiliga ko'ra, Sultonning katta o'g'li Badiuz Zamon Mirzoniki (1458—1511) edi. Garchi Sulton Husayn Boyqaro Badiuz Zamon Mirzoni unchalik suymasada, har holda uni rozi qilishi lozim edi. Ayni vaqtda, Alisher Navoiy boshliq saroy ahlining ko'pchiligi valiahdlikka Badiuz Zamon Mirzoning 11 yashar o'g'li — Mo'min Mirzoni (1486—1497) munosib

hisoblar va bu haqda mulohazalarini Sultonga ochiq bildirgan edilar. Tabiiyki, arkoni davlat orasida bo'layotgan bunday mulohazalar Xadicha begimning hasad olovini alangalatmasdan qo'ymasdi.

1497-yil bahorida Sulton Hisorga qarshi yurish boshlaydi. Sultonning farmoniga ko'ra, Astrobodda hukmron bo'lib turgan Badiuz Zamon o'z o'rniga o'g'li Muhammad Mo'min Mirzoni qo'yib, o'zi otasining qo'shiniga kelib qo'shiladi. Jang tugagach, Sulton Husayn Boyqaro o'g'li Badiuz Zamon Mirzoni Balx viloyatiga, suyukli o'g'li Muzaffar Husayn Mirzoni esa Astrobodga hokim qilib tayinlaydi. Sultonning bu farmoni Badiuz Zamon Mirzoning hamiyatiga tegadi. Chunki Astrobodni o'g'li Mo'min Mirzoga in'om qilish taraddudida edi. Binobarin, Badiuz Zamon o'z o'g'liga Astrobodni qo'ldan boy bermaslik haqida xabar yuboradi. Bu mojaro Sulton bilan Badiuz Zamon Mirzo orasida qonli to'qnashuvga sabab bo'ladi. 1497-yil 2-mayda Badiuz Zamon qo'shini tor-mor keltiriladi. Ayni vaqtda Muzaffar Husayn Mirzoning qo'shini Astrobodni zabt etib, Muhammad Mo'min Mirzoni asirga oladi va Hirotga keltirib, Ixtiyoriddin qal'asiga qamaydilar. Ko'pdan beri qulay vaziyatni kutib yotgan Xadicha begim Murg'ob harbiy o'rdagohida vazir Nizom ul-Mulk ishtirokida Sultonning mastligidan foydalanib,

Muhammad Mo'min Mirzoni zudlik bilan qatl etish haqidagi farmonga muhr bostirib oladi va o'sha kechasiyoq hukm ijro etiladi.

1506-yil aprelda Sulton Husayn Boyqaro vafot etadi. Xadicha begimning kaltabinlik ila saltanat ishlariga aralashuvi natijasi o'laroq, taxtga ikki shahzoda — Badiuz Zamon Mirzo va Muzaffar Husayn Mirzo o'tiradilar. Shayboniyxon Xurosonga hujum boshlaganda, ikki shahzoda ikki mavzeda — Badiuz Zamon Qorarabotda, Muzaffar Husayn Mirzo Tarnobda turardilar. Birinchi zarbadayoq ikki shahzoda ikki tarafga — Badiuz Zamon Qandahor orqali Turkiyaga, Muzaffar Husayn Mirzo Astrobodga qochadilar. Hirot mudofaasi esa Xadicha begim boshliq uch-to'rtta iste'dodsiz a'yonlar-u xotinqizlarga qolgan edi. Shayboniyxon Hirotni osongina qo'lga kiritadi. Xadicha begim Hirotidan tashqariga chiqmay, uy mahbusligida yashaydi. 1509-yili o'g'li Muzaffar Husayn Mirzoning Astrobodda ekanligini eshitgach, Shayboniyxon tarafidan Hirot dorug'asi (hokimi) qilib tayinlangan Jon Vafo Mirzodan ruxsat olib, o'g'lini ko'rgani Astrobodga boradi. Xadicha begim Astrobodga yetib borganda, o'g'li Muzaffar Husayn Mirzo tuzalmaydigan kasalga muhtalo bo'lib, o'lim to'shagida yotardi. Ko'p o'tmay vafot etadi. Xadicha begim o'g'lining ta'ziasini o'tkazgach, yana Hirotga qaytib keladi...

XONZODA BEGIM

Xonzoda begim Umar Shayx Mirzoning (1456—1494) qizi, Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzoning opasi. U 1478-yilda Andijonda tugʻilgan. Uning onasi — Qutlugʻ Nigor xonim Toshkent xoni Yunusxonning qizi edi.

Tarixiy manbalarning shohidlik berishicha, Xonzoda begim did-farosatli, oʻtkir zehnli va aql-zakovat sohibasi boʻlgan. Xonzoda begim ayni balogʻat yoshiga yetganda otasi Umar Shayx Mirzo tasodifan jordan yiqilib, olamdan oʻtadi. Ota taxtiga oʻtirgan 12 yoshli Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzoning qismatida darbadarlik davri boshlanadi. Yosh Bobur Mirzoda bobokaloni Amir Temur taxtini egallash havasi uygʻonib, Samarqandga bir necha harbiy yurishlar qiladi. Nihoyat, 1501-yili Samarqandni qoʻlga kiritishga muvaffaq boʻladi. Ammo koʻp oʻtmay Shayboniyxon qoʻshin tortib kelib, Samarqandni qamal qiladi. Qamal koʻpga choʻzilib, shaharda dahshatli ocharchilik va oʻlim avjiga chiqadi. Bobur Mirzoning koʻpgina

nihojat darajada kuchsizlanib, hatto qamalni yorib chiqib ketish imkoniyatiga qodir bo'lmay qoladi. Ana shunday og'ir vaziyatda Shayboniyxon Bobur Mirzoga sulh taklif qiladi. Keyinchalik ana shu voqeani Bobur Mirzo o'zining mashhur «Voqeanoma» («Boburnoma») asarida quyidagicha tasvirlaydi: «Bu mahalda Shayboniyxon sulh so'zini aroga soldi. Agar bir tarafdin umidvorlik bo'lsa edi, yo zaxira bo'lsa, sulh so'ziga kim quloq solar edi. Zarurat bo'ldi, sulhgina qilib, kechadin ikki pahr bo'la yovushib edikim, Shayxzoda darvozasidan chiqildi. Volidam xonimni olib chiqdim. Yana ikki xotin kishi chiqdi: biri Bichka xalifa edi, biri Minglik ko'galtosh edi. Mening egachim Xonzoda begim ushbu chiqqanda Shayboniyxonning ilkiga tushdi».

Ammo bu voqea ashda boshqacharoq bo'lgan. Shayboniyxon Bobur Mirzoga sulh taklif qilishi bilan birga, Xonzoda begimni o'ziga xotinlikka so'ragan. Agar Bobur Mirzo shunga rozilik bersa, u holda o'z haramini Samarqanddan salomat olib chiqib ketishiga imkoniyat yaratib berajagini aytgan.

Bu voqeani Bobur Mirzoning qizi — Gulbadan begim, o'zining «Humoyunnoma» nomli asarida quyidagicha tasvirlaydi: «Ana shunday vaqtda Shohibek (Shayboniyxon) «agar o'z egachingiz Xonzoda

begimni menga xotinlikka bersangiz, oramizda sulh tuziladi va hamjihatlik aloqalari o'rnatiladi», — deb aytgizib yubordi. Oxir Xonzoda begimni o'sha xonga berib, o'zlarining qaytishlari zarur bo'ldi». Gulbadan begimning bu fikrini «Tarixi Rashidiy» asarining muallifi — Haydar Mirzo ham tasdiqlab, «uning qarshilik ko'rsatishga hech chorasi qolmay, Shayboniyxon bilan sulh tuzib, o'z egachisi Xonzoda begimni unga xotinlikka berdi», — deb yozadi.

Shunday qilib, Xonzoda begim Shayboniyxon nikohiga kiradi va undan bir o'g'il ko'radi. Ismini Xurrambek deb ataydilar.

Shayboniyxon qatlidan so'ng Xonzoda begim ukasi Zahiriddin Muhammad Boburshohning saroyi — Kobulga qaytib keladi. Ko'p o'tmay o'g'li Xurrambek ham vafot etadi. Xonzoda begim o'zining aql-idrokligi va tadbirkorligi natijasi o'laroq, saroy malikalari orasida yuksak e'tibo'ga ega bo'ladi. Xonzoda begim Boburshoh va uning taxt vorisi Xumoyun shoh saroyida maslahatchi vazifasini bajargan.

1544-yili Xonzoda begim Kobulhaq degan joyda olamdan o'tadi. Oradan uch oy o'tgach, uning xokini Kobulga keltirib, Boburshoh maqbarasiga dafn qiladilar.

GULBADAN BEGIM

Gulbadan begim Zahiriddin Muhammad Boburshohning Dildor begim nomli xotinidan tugʻilgan uchinchi qizidir. Gulbadan begim 1523-yili Kobulda tugʻilgan. Uning onasi Dildor begimning haqiqiy ismi — Soliha Sulton begim boʻlib, Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzoning amakisi Sulton Mahmud Mirzoning qizi edi. Gulbadan begim otasi Bobur podshohning farmoniga koʻra katta onasi, yaʼni Humoyun Mirzoning onasi — Mohim begim qoʻlida tarbiyalanadi. Mohim begim Bobur podshohning eng sevikli katta xotini, hukmdorning xotinlari orasida eng oqila va bilimdoni edi. Binobarin, 1525-yili Gulbadan begimni Mohim begim oʻz tarbiyasiga oladi. Gulbadan begim har ikkala onasini ham samimiy eʼzozlagan. U oʻz asarida onasini «Dildor begim» deb, Mohim begimni esa «onam hazratlari» deb tilga oladi.

Gulbadan begim 1529-yilgacha Kobulda yashaydi. Bobur Hindistonni qoʻlga kiritgach, Mohim begim bilan birga podshoh otasining huzuriga — Agraga boradi.

Otasi Bobur vafotidan so'ng, akasi Humoyun podshoh saroyida yashaydi. 1539-yilda Gulbadan begimni Xizr Xo'jaxonga turmushga chiqaradilar. U bir o'g'il ko'radi, ismini Saodatyor deb ataydilar. 1556-yili Humoyun podshoh vafotidan so'ng saltanat taxtiga uning o'g'li Jaloliddin Akbarshoh (1542—1605) o'tirgach, shohning onasi Hamida bonu bilan Gulbadan begim saroyga — Dehliga qaytib keladilar. Ana shundan so'ng, Gulbadan begim to umrining oxirigacha jiyani Akbar podshoh saroyida yashaydi.

Gulbadan begim o'z zamonasining oqila, donishmand ayollaridan edi. U jiyani Jaloliddin Akbar podshohning «Firdavs makon va jannat oshyon Hazrat haqidagi voqealardan nimaiki bilsangiz, yozingiz», — degan ishorasiga muvofiq, «Humoyunnoma» nomli ajoyib va muhim tarixiy asarini yozishga kirishadi. «Humoyunnoma» Bobur podshoh bilan Humoyun podshohning hayot tarzi va sarguzashtlarining muxtasar tarixi bo'lib, mantiqan «Boburnoma»ning davomidir. Bu asarning muhimligi ana shundaki, «Boburnoma» asaridagi ayrim voqealarning kelib chiqish sabablari mukammal ochib beriladi.

Gulbadan begim o'z asarida saroy ahlining hayot tarzi, shuningdek, tarixiy asarlarda uchramaydigan Bobur podshoh xonadonining nozik xususiyatlari, oilaviy sharoitlari, to'y va aza bilan bog'liq udumlar, uy-ro'zg'or

asboblari, kiyim-kechak turlari kabi jihozlar haqida mufassal hikoya qiladi. Ammo, afsuski, asarning oxirgi qismi o'sha zamonning suronli yillarida yo'qolib ketgan.

Mir Mahdi Mirzoning «Tazkirat ul-havotin» asarida keltirilgan «Sevgisiz hayotda ma'no yo'q» mazmunidagi ikki baytiga qaraganda, Gulbadan begimning g'azaliyotdan ham xabari bo'lgan.

«Akbarнома» asarining muallifi Abul Fazlning bergan ma'lumotiga qaraganda, 1575-yilda Gulbadan begim Ka'batullo ziyoratiga jo'nab ketadi va 1582-yilda ko'p qiyinchiliklar bilan ziyoratgohdan qaytib keladi. Abul Fazlning yozishicha, Gulbadan begim 1603-yilda 80 yoshida vafot etadi. Akbar podshoh uni katta hurmat va ehtirom bilan dafn ettiradi. Akbar podshohning o'zi Gulbadan begim tobutini o'g'il sifatida ko'tarib, dafn marosimida o'g'illik burchini e'timomiga yetkazadi.

NURJAHON BEGIM

Nurjahon begim Hindistonda hukmronlik qilgan Boburiy shahzodalardan uchinchi — Jahongirshoh (Salim, 1569—1627)ning ikkinchi xotinidir.

Tarixiy manbalarning bergan ma'lumotiga ko'ra, Nurjahon begimning haqiqiy ismi Mehriniso bo'lib, asli kelib chiqishi Erondan edi. Uning ota-onasi yo'qchilik oqibatida o'z vatanidan Hindistonga ko'chib kelib, Akbar podshoh saroyida xizmatga yollanadi.

Kunlardan bir kun shahzoda Salim (keyinchalik Jahongir podshoh) Mehrinisoni bozorda ko'rib qoladi va unga oshufta bo'lib, firoqida o'rtanadi. Bu davrda Mehriniso balog'at yoshiga yetgan sarvqomat, o'n to'rt kunlik oydek qiz edi. Shahzoda Salim Mehriniso ishqida kuyib, halovatini yo'qotadi. Nihoyat, unga uylanishga qaror qiladi. U o'z qarorini otasi Akbarshohga (1542—1605) aytib, undan ijozat so'raydi. Akbarshoh esa o'z o'g'lining bu qizga uylanishiga qat'iy qarshilik ko'rsatadi. Akbarshoh o'g'lining ko'nglini sovutmoq

uchun Mehrinisoni saroy a'yonlaridan biri — Ali Quli Istajliy (Sherafkan)ga turmushga chiqishga majbur qiladi. Sherafkan Mehrinisoga uylangach, uni qo'shinlarga sardor etib Bengaliyaga ko'chirib yuboradi.

1605-yilda Akbarshoh vafot etadi. Taxtga uning valiahd o'g'li shahzoda Salim o'tiradi va o'zini Jahongirshoh deb ataydi. Taqdir taqozosini qarangki, 1611-yilda Sherafkanxon Bengaliya hokimi Qutbidinning qabuliga kirganida muhim masala ustida hokim bilan janjallashib qoladi va uni pichoqlab o'ldiradi. Fojia ustiga yetib kelgan soqchilar Sherafkanxonni ham o'ldiradilar. Shundan so'ng beva qolgan Mehrinisoni Agraga — Jahongirshoh saroyiga jo'natadilar. Shu voqeadan bir necha muddat o'tgach, Jahongirshoh Mehrinisoni o'z nikohiga oladi.

«Muntaxab ut-tavorix» asarining muallifi Hakimxon to'ra Mehrinisoning Jahongirshoh nikohiga kirishi haqida oldindan bashorat qilingan bir qiziq tush tafsilotini keltiradi. Go'yo Mehriniso tunlarning birida tush ko'radi. Tushida osmondan quyosh tushib kelib, ko'rpasi ichiga kiradi. Shunda uyg'onib ketadi va ko'rgan tushini eri Sherafkanxonga so'zlab, undan ta'birini so'raydi. Sherafkanxon tush ta'biri bo'yicha bilimdon bo'lgani tufayli, darhol xotinining tushiga quyidagicha ta'bir aytadi: «Sening to'shagingga podshoh kirar ekan».

Mehriniso o'z go'zalligi, ziyrakligi, farosatli va tadbirkorligi tufayli faqat Jahongirshohnigina emas, balki saroy ahlini ham o'ziga rom qiladi. Endilikda uni Mehriniso emas, Nurmahal (saroyning nuri) deb ataydilar. Keyinchalik esa jahonning nuri, ya'ni Nurjahon deb ataydilar. Nurjahon begim nozik ta'b shoiri ham edi. U Maxfiy taxallusi bilan g'azallar bitgan. Jahongirshoh saltanatida Nurjahonning otasi E'timodud Davla nomi bilan bosh vazirlik lavozimigacha ko'tarilgan. Uning o'g'li, ya'ni Nurjahon begimning akasi Osafxon esa saroy boshqaruvchisi mansabida qoyim bo'lgan.

Nurjahon begim Jahongirshoh saltanatida dono maslahatchi edi. Nurjahon begim mamlakatning ijtimoiy-madaniy hayotiga doir ko'pgina ezgu tadbirlarni bajargan. U ixtirochi ham edi, chunonchi, gulob va «atri Jahongiriy»ni kashf etgan. Shu bilan birga, bir necha xil xush ta'm, laziz taomlar-u xona bezaklarini yaratdi. Saroy a'yonlari orasida uning hurmat-e'tibori kun sayin oshib borardi. Tarixiy manbalarning bergan xabariga ko'ra, Jahongirshoh suyukli xotini Nurjahon begim sharafiga «Nuri Jahoniy» deb atalgan 12 gramml oltin tanga zarb ettirgan.

«Muntaxab ut-tavorix» muallifi Nurjahon begimning shoh bilan qilgan mushoiralaridan (Jahongirshoh ham g'azallar bitgan) bir nechasini ko'rsatib o'tgan. Bu

she'rlarni o'qigan kishi Nurjahon begim zamonasining iste'dodli shoirasi bo'lganligiga shubha qilmaydi. G'azallaridan biri quyidagidir:

Hadisi holi tu dar noma sabt mekardam,
Sikandvor nuqat bar sari suxan meso'xt.
Shahidi ishq i turo shab ba xob medidam,
Ki hamchu shu'layi fonus dar kafan meso'xt.
Zi so'zi sinayi Maxfiy shud on qadar ma'lum,
Ki hamchu xas, mijaash dar giriston meso'xt.

Mazmuni: Sening nomayi a'molingni yozarkanman, so'z ustidagi nuqtalar isiriq donalaridek yonardi. Ishqingda shahid bo'lganlarni kechalari tushimda ko'rardim. Ular xuddi fonus shu'lasidek, o'z kafanlari ichida yonardilar. Maxfiy qalbining yonishi shu qadar ediki, yig'laganda kipriklari xuddi xasdek yonardi.

So'nggi vaqtlarda Jahongirshoh bot-bot kasal bo'lib, davlat ishlariga qaramay qo'yadi. Ana shunday paytlarda Nurjahon begim saltanat ishlarini boshqarib turadi. Nurjahon begimning saltanat ishlaridagi faoliyati va uning tutgan mavqei Jahongirshohning o'g'illariga, ayniqsa shahzoda Xurram (Shahobiddin Shoh Jahon)ga yoqmasdi.

Jahongirshoh salomatligi yomonlasha boshlagach, 1616-yilda shahzoda Parvez (Jahongirshohning ikkinchi o'g'li)ni taxtga valiahd etib tayinlaydi. Jahongirshohning

to'rtinchi o'g'li shahzoda Shahriyor irodasiz va qat'iyatsiz kishi edi. Nurjahon begim qo'g'irchoqsifat shahzoda Shahriyorni taxtga valiahd etish maqsadida o'zining avvalgi eri Sherafkandan bo'lgan qizi — Lodila begimni shahzoda Shahriyorga nikohlab beradi. Jahongirshohning uchinchi o'g'h shahzoda Xurram (Shoh Jahon) 1612-yilda 21 yoshida Nurjahon begimning akasi Osafxonning 19 yoshli qizi Arjumand bonuga uylangan edi. Binobarin, Osafxonning maqsadi, o'z kuyovi shahzoda Xurramni valiahdlikka tayinlatish edi.

Shahzoda Xurram o'z otasi Jahongirshohdan ham, vahhd akasi shahzoda Parvezdan ham, ukasi shahzoda Shahriyor va uning homiysi malika Nurjahon begimdan ham xafa edi. Otasidan so'ng taxtga o'tirishga harakat qilarkan, bu yo'lda asosiy g'ov deb Nurjahon begimni bilardi. 1622-yilda Nurjahon begimning otasi vazir E'timodud Davla vafot etgach, Nurjahon begim bilan shahzoda Xurram orasida ayovsiz ziddiyat kuchaydi. Bu davrda kasalmand Jahongirshoh saltanat ishlariga qaramay qo'ygan, binobarin, davlatni boshqarish asosan Nurjahon begim qo'lida qolgan edi.

Shahzoda Xurram o'z kelajagi haqida taraddudlanib, 1622-yilda otasi Jahongirshoh tomonidan o'z qaramog'iga topshirilgan nogiron (ko'r qilingan) akasi — shahzoda Xusravni pinhona bo'g'ib o'ldirtiradi, otasi Jahon-

girshohga esa «sanchiq azobidan vafot etdi», deb xabar yuboradi. Shu zaylda saroy ichida guruhbozlik avj olib, kundan kun saltanatdan putur keta boshlaydi. Ana shunday qulay vaziyatni ko'pdan beri kutib turgan Eron hukmdori Shoh Abbos to'satdan Qandahorni qamal qiladi va qirq kunlik qamaldan so'ng shaharni qo'lga kiritadi. Jahongirshoh shaharni qaytarib olish maqsadida shahzoda Xurram boshchiligida katta qo'shin to'plab, Qandahorga yubormoqchi bo'ladi. Lekin shahzoda Xurram saroydagi notinch vaziyatda taxtdan uzoqlashishni istamay, Qandahorga borishdan voz kechadi va tez kunda otasi Jahongirshohga qarshi qo'zg'olon ko'taradi. Qo'zg'olon bostiriladi. Ammo saroydagi guruhbozlik, maxfiy fitnalar mamlakatning ichki va tashqi mavqeiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Saltanatni vaqtincha Nurjahon begim boshqarardi. U o'z niyatlarini amalga oshirish maqsadida Jahongirshohga sodiq lashkarboshi Mahobatxonni saroydan chetlatib, Bengahyaga jo'natadi va mol-mulkini ro'yxatga oldiradi. Bundan norozi bo'lgan Mahobatxon saltanatga qarshi bosh ko'taradi. Shu voqeadan sal vaqt o'tgach, Jahongirshoh Nurjahon begim bilan birga poytaxtdan Kobulga qarab safarga chiqadi. Mahobatxon rajputli qo'shini bilan yo'lga chiqib, Shoh qofilasini (karvon) o'rab oladi. Mahobatxonning barcha shartlari Jahongirshoh

tarafidan nochor qabul qilinadi. Nurjahon begim Mahobatxonga qarshilik ko'rsatmoqchi bo'ladi, lekin kuchlar teng emasligiga ko'zi yetgach, makr-hiyla yo'lini qidiradi. Shoh karvoni Mahobatxon nazorati ostida Kobulga qarab yo'l oladi. Kobulga kirilgach, Nurjahon begim Jahongirshohni Mahobatxon soqchilari qo'lidan qutqarib oladi va Kobul qo'shinini Mahobatxonga qarshi qo'yadi. Endi Mahobatxon uchun qochishdan boshqa chora qolmaydi. U Kobuldan qochib Dekanga boradi va shahzoda Xurramga qo'shiladi.

Ammo bu vaqtda shahzoda Xurramning ahvoli og'irlashib Eronga qochib o'tish fikrida yurardi. Biroq, 1626-yil oktabr oyida akasi valiahd shahzoda Parvezning to'satdan vafot etishi uning so'ngan umidlarini yana jonlantirib yuboradi. 1627-yili Jahongirshoh Kashmir bo'ylab sayohatga chiqadi. Sayohatdan qaytayotib, xastalanib yo'lda vafot etadi va Lohurda dafn etiladi. Bu xabarni eshitgan shahzoda Xurram taxtni egallash uchun Dekandan Agraga yo'l oladi.

Shahzoda Xurram Agraga yetib kelgunga qadar uning qaynotasi Osafxon muvaqqat ravishda marhum shahzoda Xusravning o'g'li Dovar Baxshni taxtga o'tqazadi. Shahzoda Shahriyorni ushlatib, ko'ziga mil torttirib, ko'r qiladi. Kuyovi shahzoda Xurramning Agraga yaqinlashgani xabarini eshitgan Osafxon taxt sohibi

qo'g'irchoq Dovar Baxshni turli-tuman vasvasalar bilan qo'rqitib, taxtdan voz kechishi va o'zini panaga olishini maslahat beradi. Dovar Baxsh taxtni tashlab qochadi va Eron shohi huzuriga panoh istab boradi.

Shahzoda Xurram 1628-yil fevral oyida Agraga kirib, aytarlik qarshiliksiz taxtga o'tiradi. U saltanatni o'z tasarrufiga kiritgach, o'zini «Shoh Jahon» nomi bilan atashni buyuradi.

Niyatlariga yeta olmagan malika Nurjahon begim 1645- yilda vafot etadi va qabri Lohurning Shoh Dara qabristoniga qo'yiladi. «Tazkirat ul-havotin»da yozilishicha, Nurjahon begimning qabr toshiga o'zi bitgan quyidagi bayt yozilgan ekan:

Bar mazori mo g'aribon
na charog'i, na guli,
na par parvona yobi,
na sadoyi bulbuli.

Mazmuni:

Biz g'ariblarning mozorimizda,
na chiroq, na gul, na bulbul sadosi-yu,
na biror parvonani topmaysan.

ARJUMAND BONU

*A*rjumand bonu taxminan 1594-yilda Mashhadda tugʻilgan. U asli eronlik boʻlib, bobosi va ota-onasi kambagʻallik yuzasidan Hindistonga koʻchib kelib, Akbarshoh mulozamatiga xizmatga kiradi. 1611-yilda Arjumand bonuning ammasi Nurjahon (Mehriniso) Jahongirshohga turmushga chiqqach, Arjumand bonuning bobosi Eʼtimodud Davla bosh vazirlik mansabiga, otasi Eʼtiqodxon (Osafxon) esa saroy boshqaruvchisi lavozimiga koʻtariladi. 1613-yili 19 yoshli Arjumand bonu 21 yoshli shahzoda Xurramga (Shoh Jahon) turmushga chiqadi. Oʻtkir aql-idrok va did-farosat sohibasi boʻlgan Arjumand bonu tez kunda tadbirkorligi, nozik tabiati, iffati va tengsiz husn-latofati bilan saroy aʼyonlari oʻrtasida katta eʼtibor qozonadi. Xususan, Jahongirshoh Arjumand bonuni riihoyatda eʼzozlardi. Chunki Jahongirshoh bilan shahzoda Xurram oralarida vujudga kelgan ayrim kelishmovchiliklarni Arjumand bonu hal qilishga kirishar va bu ishning uddasidan chiqardi. Tabiiyki, bunday ezgu xizmatlari

evaziga har ikki tomonning iltifotiga sazovor bo'ladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, ko'p o'tmay saroyda Arjumand bonu — Mumtoz Mahal begim (saroyning ko'rki) deya atala boshlandi. Arjumand bonuga berilgan ushbu nom unga shon-shuhrat keltirib, jahonga mashhur qildi va nomi tarix sahifalariga ko'chdi.

1628-yil fevralida eri Shoh Jahon taxtga o'tirgach, yosh malika Mumtoz Mahal begim saltanat ishlarida unga yordamlashib, rejalik maslahatlari bilan hukmdorni to'g'ri yo'lga boshladi. Saroyda u maslahatchi va muhrdorlik lavozimida edi.

Mumtoz Mahal begim yaxshi kunlarda ham, og'ir damlarda ham, harbiy safarlarda ham eriga vafodor yor, sodiq hamroh va jafokash hamdard bo'ldi. U qisqa umri davomida 14 nafar farzand ko'rdi. «Tazkirat ul-havotin» asarida yozilishicha, Mumtoz Mahal begimning dunyoda qoldirgan farzandlari sakkiz nafar — to'rt qiz, to'rt o'g'il bo'lib, qolgan olti nafari yoshligida nobud bo'lgan. Uning o'g'illari Doro Shukuh (1616—1659), Shoh Shujo' (1617—1661), Avrangzeb (1618—1707), Murod Baxsh (1621—1658), qizlari — Jahon Oro begim, Anjuman Oro begim, Dahr Oro begim va Kiti Oro begimdir.

Malika Mumtoz Mahal begim Shoh Jahon hukmronligining to'rtinchi yili, ya'ni 1631-yil 17-iyun chorshanba kuni navbatdagi safar chog'ida, Burhonpurda 14-farzandini tug'ish paytida 38 yoshida

vafot etdi. Mumtoz Mahal begim hayot bilan vidolasharkan, eri Shoh Jahondan farzandlariga mehribon bo'lishni, bundan buyon boshqa uylanmaslikni va nihoyat, unga atab, dunyoda tengi yo'q ulug'vor, hashamatli maqbara bunyod ettirishni iltimos qildi.

Mumtoz Mahal begim o'limi oldidan o'z bolalari bilan vidolasharkan, Shoh Jahonning ahvolidan xabardor bo'lib, unga g'amxo'rlik qilib turishni o'zining katta qizi — Jahon Oro begim zimmasiga yuklaydi.

Shoh Jahon sevikli rafiqasi Mumtoz Mahal begimning vasiyatlariga to'la amal qiladi. Zotan, u keyingi 36 yillik umri davomida uylanmay o'tadi. Munis va vafodor rafiqasining nomini abadiylashtirish maqsadida, unga atab yaltiroq oq maimardan hashamatli maqbara qurdiradi. Agra shahridagi ulkan maqbaraning qurilishiga yigirma ming mutaxassis usta va ishchilar jalb qilinib, 18 yilda qurib bitkazildi. Bu ulug'vor obida — «sevgi va vafo» qasrining qurilishiga 40 million rupiya mablag' sarflangan.

Maqbara qurib bitkazilgach, marhuma Mumtoz Mahal begimning xokini ko'chirib keltirib dafn etishdi. Ushbu ulug'vor hashamatli maqbarani Mumtoz Mahal begim boshiga kiydirilgan toj ramzida «Toj Mahal» deb atadilar.

JAHON ORO BEGIM

Jahon Oro begim Shoh Jahonning katta qizi. U 1614-yilda tugʻilgan. Shoh Jahonning taxtga oʻtirish marosimida Jahon Oro begim 14 yoshda edi. Otasi unga 40 ming dona yoqut javohir inʼom etib, yana yiliga 600 ming rupiya miqdorida nafaqa belgilagan edi.

Onasi Mumtoz Mahal begim vafot etgan chogʻda Jahon Oro begim oʻn yetti yoshda edi. Binobarin, onasining vasiyatiga koʻra, shoh oilasini boshqarish uning zimmasiga tushdi. Jahon Oro begimning jismi ismiga monand boʻlib, husn-latofatda, aql-idrokda va ilm-u odobda tabiat unga saxiylik qilgan edi. Boz ustiga, yaxshigina gʻazallar bitardi. Shoh Jahon bu qiziga alohida mehr ila qarardi. U Mumtoz begimdan qolgan barcha boylik va mulklarni shu qiziga topshiradi.

Oqila Jahon Oro begim oilada aka-ukalar oʻrtasidagi kelishmovchilik, hatto otasi bilan ukasi Avrangzeb oralarida kelib chiqadigan mojarolarni ustalik bilan

bartaraf qilishga mohir edi. Uning saroyda obro'-e'tibori orta borib, asta-sekin onasi Mumtoz Mahal begimning mavqeini egallay boshladi. Zotan, Jahon Oro begim saltanat ishlarini boshqarish, ichki va tashqi siyosat, diplomatiya masalalarida otasiga foydali maslahatlari bilan yordamlashar edi. Unda bobokaloni Boburshohga o'xshash me'morchilik va obodonchilik ishlariga qiziqish va havas katta edi. Binobarin, Agrada qurilgan jome masjidining tarhi (loyiha) Jahon Oro begimning qalamiga mansubdir. U Dehli, Surat, Ambola, Behal va Panipat shaharlarida karvonsaroylar qurdirdi. Lohurda esa orombaxsh katta bog' bunyod ettirdi. Jahon Oro begim mamlakatdagi g'arib-g'urabo va faqirlarga moddiy yordam uyushtirib, kambag'allar uchun uy-joylar qurdirdi. Shuningdek, Kashmirda «Pari Mahal» (Parilar saroyi) nomli ajoyib bog' barpo qildi. Shahdixonobodda Alimardonxon arig'ini qazdirib, naqshkor hovuz qurdirdi. Jahon Oro begimning ilmfan bobida ham qalam tebratgani tarixdan ma'lum. Chunonchi, «Risolayi sohibiya» (Do'stlik haqida risola) asari mavjud.

1658-yili taxt talashgan Avrangzeb Olamgir o'z akasi Doro Shukuhni mag'lubiyatga uchratib, ukasi Murod Baxshni zindonga tashlaydi. Bemor, xasta otasi Shoh Jahonni hibsga olib, Agradagi «Qizil qal'a» nomli saroyda nazoratda saqlaydi. Ukasi Avrang-

zebning xatti-harakatlaridan norozi bo'lgan Jahon Oro begim mamlakatni aka-ukalar o'rtasida taqsimlashni, jumladan Doro Shukuhga — Panjobni, Murod Baxshga — Gujarotni, Shoh Shujo'ga — Bangolni, Avrangzebning katta o'g'li (zindonda edi) Muhammad Sultonga — Dekanni bo'lib berishni maslahat beradi. Ammo, Avrangzeb bu taklifni qabul qilmaydi.

Ota-bola, aka-ukalar va do'stlar orasiga tushgan nizo va ularning fojiali qismati Jahon Oro begimni qattiq iztirobga soladi. Dilxasta malika dunyo ishlaridan qo'l yuvib, mahbuslikda kun kechirayotgan xasta otasiga xizmat qilish bilan o'ziga taskin beradi. U 1658-yildan to 1666-yilgacha «Qizil qal'a» qasrida mahbuslikda yotgan otasi Shoh Jahonning xizmatida bo'ladi. 1666-yilda Shoh Jahon mahbuslikda, g'aribona ayanchli ahvolda, o'z sevikli yori Mumtoz Mahal uchun qurdirgan Toj Mahal maqbarasidan ko'z uzolmay, qizi Jahon Oro begim qo'lida hayotdan ko'z yumdi.

Jahon Oro begim garchi shoh qizi bo'lsa-da, tabiatan kamtar va oliyhimmatliligi tufayli boylik hamda shon-shuhratlarga qiziqmagan. U 1681-yilda oltmish yetti yoshida vafot etdi. Uni Dehlidagi Zarzari Baxsh qabristoniga dafn etadilar. Har holda, o'zining vasiyatiga muvofiq bo'lsa kerak, qabriga

qo'yilgan oddiy qabr toshiga shunday bayt yozilgan:

Ba g'ayri sabza napo'shad kase mazori maro,
Ki qabrpo'shi g'aribon hamin giyoh bas ast.

Mazmuni: «Yashil maysadan o'zga hech kim qabrimni yopmasin, toki g'ariblar qabrini yopmoq uchun shu giyohning o'zi kifoyadir».

ZEBUNNISO BEGIM

Zebunniso begim Zahiriddin Muhammad Bobur podshohning pannevarasi Abu Zafar Muhiyiddin Muhammad Avrangzeb (taxtbezagi) Olamgirning qizi. Uning onasi Dilrasbonu Shohnavozxonning qizi bo'lib, Boburning Gulbadan begim ismli qiziga borib tutashadi. Zebunniso begim (1048- hijriy yil shavvol oyi) 1639-yil milodiy, fevral oyida Dehlida tug'ilgan.

Uning otasi Avrangzeb (1618—1707) yoshligidanoq dindorligi bilan nom chiqargan edi. U riyokorlik bilan «umrimni ibodatda o'tkazmoq uchun Makkaga borib, bu dunyo ishlaridan qo'l yuvaman», deb yurar va oddiy xalqqa o'zini avliyo qilib ko'rsatardi. U otasi Shoh Jahon (shahzoda Xurram) qo'l ostidagi Dekan viloyatining hokimi edi. Ammo Shoh Jahonga qarshi bir necha marta isyonlar ko'taradi. Nihoyat, 1657-yilda, otasi Shoh Jahonning kasalligidan foydalanib, katta akasi Doro Shukuhni hokimiyatdan azl qilmoq uchun kichik akasi Shoh Shujo' va ukasi Murod Baxshlar bilan ittifoq tuzadi. 1658-yilda akasi Doro Shukuhni

asirga olgach, otasi Shoh Jahonni ham taxtdan tushirib, qasrda mahbuslikda saqlaydi. Ko'p o'tmay ukasi Murod Baxshni ham ushlab zindonga tashlaydi va o'sha yerda bo'g'ib o'ldirtiradi. Kichik akasi Shoh Shujo' darbadarlikda Birma tuprog'iga o'tib, o'sha yerda butun oila a'zolari bilan birga qaroqchilar qo'lida o'lib ketadi. Katta akasi Doro Shukuhni dinsizlikda ayblab, zindondan olib chiqadi va shahar maydonida boshini kestiradi. O'sha kuniyoq Doro Shukuhning kesilgan boshini laganga solib, mahbuslikda yotgan kasal otasi Shoh Jahon oldiga kiritadi. Shoh Jahon esa mahbuslikda sakkiz yil yig'lab-yig'lab ko'zi ko'r bo'lib, olamdan o'tadi.

Avrangzeb Qur'onni yod bilar, talaygina she'rlarni yoddan o'qir, o'zi ham she'r yozardi. Ammo qattiqqo'l, birovning haqidan hazar qilmaydigan, qon to'kishni oddiy bir zarurat deb biluvchi toshbag'ir bir kishi edi. U qirq to'qqiz yil hukmronlik qilib, 1707- yilda 89 yoshida Ahmadobod shahrida vafot etadi. Avrangzeb ko'p yillik hukmronlik davrida otabobolariga o'xshab me'morlik, adabiyot va san'atning rivoji uchun qayg'urmadi.

«Tazkirat ul-havotun»da aytilishicha, Avrangzebning besh o'g'li va besh qizi bo'lgan. O'g'illari: Muhammad Sulton, Muazzam Shoh (keyinchalik Bahodir Shoh), A'zam Shoh, Muhammad, Amin Kom Baxsh;

qizlari — Badriniso begim, Zebunniso begim, Ziyinatniso begim, Zubdatniso begim va Mehrinis begimlardir.

Zebunniso begim o'z zamonasining fozila ayollarida Hafiza Maryam Bonu qo'lida savod chiqargan. Otas Zebunnisoning shoirlik iste'dodini payqab, unga o' davrining yetuk olimlaridan Mullo Muhammad Ashra Isfahoniy va Mullo Jevonni muallim qilib tayinlaydi. Zebunniso begim zabardast shoira, yetuk olima, ust tanbur chertuvchi sozanda va mohir xattot bo'li yetishadi. Arab-fors tillarining sarfu nahv (morfologiy va sintaksis)ini, fiqh (qonunshunoslik), mantiq, falsafa tarix fanlarini puxta o'zlashtiradi. U nasta'liq, nash va shikasta xatlarini zo'r mahorat ila bitgan. Qur'onni bir necha marotaba husnixatda ko'chirgan va yoddan qiroa bilan o'qigan. Zebunniso begim arab va fors tillari sarfu nahvini egallab, shu tillarda ham ijod qildi.

Zebunniso begim olimlarga, shoirlarga va san'at ahllariga homiylik ko'rsatib, ularga maosh to'lay turgan. «Olami Islom» tazkirasidagi «Zebunniso begim otasi hukmdorlik bilan qozonolmaga shuhratni ilm va odob bilan qozongan» jumlar fikrimizni tasdiqlaydi.

Zebunniso begim bir qator shogirdpeshalarni ilm-ma'rifat, odob va g'azaliyot bobida tarbiyalab kamolotga yetkazgan, Sharqning mashhur shoiri Mirz

Abduqodir Bedil o'z qizini Zebunniso begim tarbiyasiga topshirgan. Natijada u shoiralik darajasigacha yetishgan. «Muntaxab at-tavorix» va boshqa asarlardagi baytda Mirzo Bedil qiziga nisbat berilgan:

Yoram maro bahonayi tavho nishondu raft,
Guftam, ki man g'uboram, doman fishondu raft.

Mazmuni: Yorim meni yolg'iz tashladi-yu, ketdi, hatto yo'lingda g'uboringman desam ham etagini qoqdi-yu, ketdi.

1922-yilda chop etilgan «Kobul» jurnalining 10-sonida Zebunniso begim haqida shunday ma'lumot uchraydi: «Zebunniso begimning chiroyli bir devoni bo'lgan. Yana tasavvuf falsafasiga oid «Munis ul-arvoh» asari ham bor. Tafsir sohasida 769 varaqli «Zeb at-tafsir» («Go'zal tafsirlar»)ni yozdi. Bundan tashqari ilohiyotga doir «Zeb an-nashaot» nomli asar yozib, uni ustozlari xotirasiga bag'ishladi. Hindiston musulmonlari orasida dasturulamal bo'lib qolgan «Fatavoyi olamgiriyy» («Shariat qonunlari majmuasi») asarini fors tiliga tarjima ham qildirdi». Ko'rinib turibdiki, Zebunniso begim o'z zamonasining oqila va zukko qizi, o'sha muhitning barkamol ziyolisi edi.

U otasi shoh Avrangzeb Olamgirning yaqin maslahatchisi edi. Lekin Zebunniso begim maslahatlarining hammasi ham shohga ma'qul bo'lavermagan.

Ayniqsa, adolat va ma'rifat bo'yicha bergan maslahatlari, erkin fikrlari shohga yoqmagan.

Zukko olimi, hassos shoira bo'lmish go'zallar go'zali Zebunniso begimga umr yo'ldoshi bo'lishni istagan kishilarning son-sanog'i bo'lmagan. Biroq, Zebunniso begim ularning hech birini o'ziga munosib topmagan. Zero, Zebunniso begimga ilhaq bo'lganlarning aksari shahzodalar, amirzodalar, bekdodlar va yirik mulkdorlar edi. O'z zamonasining shoirlaridan ham Zebunniso begimga yostiqlik bo'lishga orzmandlar ko'p bo'lgan.

Ko'pgina tarixiy asarlarning guvohlik berishicha, Zebunniso begim yoshligida Oqilxon Roziy ismli shoiriyat bir yigitga ko'ngil qo'yadi. Oqilxon Roziy ham Zebunniso begimga ishqiy misralar yo'llab turgan. Shoh Avrangzeb oshiq-ma'shuqning maxfiy uchrashuvlaridan xabar topgach, ularni ta'qib ostiga oladi. Rivoyatlardan birida aytilishicha, kunlardan bir kun Zebunniso begim bilan Oqilxon Roziy bog'da uchrashib turganlarida boqqa shoh Avrangzeb kirib keladi. Darhol oshiq-ma'shuqlar o'zlarini panaga oladilar. Oqilxon shohning g'azabidan cho'chib, berkinish uchun biror panaroq joy izlaydi. Ittifoqo, bog'ning bir chetidagi katta ziyofatlar uchun qazilgan yerda o'choqqa o'rnatilgan katta doshqozon mis qopqog'i bilan turardi. Oqilxon ana shu qozon ichiga tushib olib, ustidan qopqog'ini

yopib oladi. Albatta, uning bu shoshilinch harakati shoh Avrangzebning nazaridan chetda qolmaydi. Shoh Avrangzeb qizi Zebunniso begimga bog'dan chiqib ketish haqida amr qilgach, to'g'ri yurib kelib, doshqozon qopqog'i ustiga chiqadi va bakovulni chaqirib, o'choqqa olov yoqishni buyuradi. O'choqqa olov yoqilgach, qozon qiziydi. Qopqoq ostidan jizg'anak hid bilan tutun chiqadi-yu, ammo hech qanday nido eshitilmaydi. Avrangzeb qopqoqdan tushib, bakovulga qozon qopqog'ini ochishni buyuradi. Qopqoq ochilganda qozon ichida yarim qoraygan Oqilxonning jasadi ko'rinadi...

Bengal klassik adabiyotining bilimdoni va hozirgi zamon bengal adabiy tilini yaratuvchilaridan biri Bonkimchondor Chottopaddxayning (1838—1894) «Radj Singx» nomli tarixiy romanida Zebunniso begimning sevgan mahbubi Oqilxon Roziy — Muborak Ali nomi bilan talqin qilinadi. Muallifning hikoya qilishicha, Muborak Alining Zebunniso begimni yaxshi ko'rishi va usiz yasholmasligini o'z og'zidan eshitgan shoh Avrangzeb Muborak Alini ushlatib, maxsus jazoga mustahiq qiladi. Muborak Ali oldiga ko'zoynakli ilon (kobra) solingan ikkita temir qafasni keltirib qo'yadilar. Muborak Ali bu jazoning tartiblarini avvaldan bilardi. Chunonchi, bu dahshatli jazodan qutulishning chorasi yo'qligiga

ishonchi komil bo'lgani tufayli, o'limni bo'yniga olib, darhol etikni yechib, oyog'ini qafasga yaqinlashtiradi. G'azablangan ilon yashin tezligida oyoqni tishlaydi. Muborak Ali dahshatli og'riqdan ingrab, jallodga boqadi. Jallod ilon zahrining zo'rligidan yuzlari ko'kara boshlagan Muborak Aliga qarab, ikkinchi qafasga ishora qiladi. Qoidaga muvofiq, birinchi qafasdagi ilon chaqqan oyoqni ikkinchi qafasdagi ilonga ham chaqtirish lozim edi. Bundan maqsad, birinchi qafasdagi ilon yaxshi chaqa olmagan bo'lsa yoki yetarli darajada zahari bo'lmagan bo'lsa, ikkinchi qafasdagi ilon me'yoriga yetkazardi. Binobarin, Muborak Ali yaralangan oyog'ini ikkinchi qafasga tegizadi. Shu lahzada ilon chaqib, hushdan ketadi va olamdan o'tadi.

«Tazkirati shoiroti urdu»da naql qilinishicha, Oqilxon Roziyni qatl qilayotganlarida, u quyidagi g'azalarni o'qigan ekan:

Ba'daz murdan zi jafoyi tu agar yod kunam,
Az kafan dast berun oram va faryod kunam.

Mazmuni: Agar sening jafolaringni eslasam, o'lganimdan keyin ham kafandan qo'limni chiqarib, faryod chekaman.

Yuqoridagi rivoyatlardan ko'rinib turibdiki, Zebunniso bégimning har holda sevgan kishisi bo'lgan.

Ammo shoh Avrangzeb bu yigitni o'ziga kuyov qilishdan or qilib, uning bo'yniga tuhmat toshini osib, qatl qildirgan.

Oqilxonning o'limidan so'ng, Zebunniso begim qalbida yangi yor uchun o'rin qolmaydi. U poyoniga yetmagan ishqiy dostonini kuylab o'tadi. Zebunniso begim kamtarlik ila o'zi haqida quyidagi misrani yozgan:

Har matoyero xaridor ast dar bozori husn,
Pir shud Zebunniso o'ro xaridore nashud.

Mazmuni: Husn bozorida har matoga bor xaridor, ammo Zebunniso qaridi-yu, unga xaridor topilmadi.

«Olami Islom»da yozilishicha, eron shahzodalaridan biri Zebunniso begimning husn-latofatda tanholigini eshitib, uni g'oyibona sevib qoladi. Uning firoqida kuyib, oshiqona g'azallar yozib, ulardan bir misrani Zebunniso begimga yuboradi:

Turo, ey gulbadan, beparda didan orzu doram,
Latofathoyi husnatro rasidan orzu doram.

Mazmuni: Ey gulbadan, seni pardasiz ko'rish, husnu latofatlaringga yetishish orzusidaman.

Bunga Zebunniso begim quyidagi javobni yozadi:

Bulbul az gul biguzarad gar dar chaman binad maro,
Butparasti kay kunad gar barahman binad maro?

Dar suxan pinhon shudam monandi bo' dar bargi gul,
Mayli didan harki dorad, dar suxan binad maro.

Mazmuni: Agar bulbul meni chamanda ko'rsa, gul bahridan kechardi, agar barahman meni ko'rib qolsa, butga sajda qilmasdi. Gul o'z hidini yaproqlariga yashirganday, men ham so'zda yashiringanman, kimning xohishi meni ko'rmoq bo'lsa, meni so'zda ko'rsin.

Bu bayt Zebunniso begimning Eron shahzodasiga mohirona bergan javobi edi.

«Hunar va mardum» (Eron) oynomasida hikoya qilinishicha, Avrangzeb Olamgirning yetti vaziri bo'lib, shulardan biri Oqilxon Roziy edi. U yosh, sho'x, yetuk suxandon, shoirtabiati yigit bo'lgan. Taqdir taqozosi bilan Zebunniso begim Oqilxon Roziyni yoqtirib qoladi. Nihoyat, har ikki dildor bir-birlari bilan maxfiy ravishda uchrashib, ahd-u paymon qiladilar. Ammo, shoh Avrangzeb qizi Zebunniso begimni uncha-muncha odamga ravo ko'rmas, shahzodalar-u, aslzodalardan kuyov qilishni niyat qilardi. Zebunniso begim bilan Oqilxon Roziy ko'pincha bir-birlariga mushoiralar tarzida she'r yozishib, so'zlashardilar. Ularning bir-birlariga ko'ngil qo'rganlari va mahfiy uchrashuvlari hasadchi va ig'vogarlar nazaridan chetda qolmadi. Ular bu voqeani shoh

Avrangzebga yetkazadilar. Shoh Avrangzeb avvaliga qattiq g'azablanadi va Oqilxonga nisbatan jazo chorasini qo'llashni o'ylaydi. Biroq, xabarchilar keltirgan mish-mishdan boshqa qo'lda amaliy dalil-isbot yo'qligi tufayli, jazoni biroz kechiktirishga qaror qiladi. Zero, bu sohada shoh Avrangzeb uzoqni o'ylab ish tutadi. Chunki Oqilxonga beriladigan jazoning bir uchida o'zining suyuqli qizi Zebunniso turardi. Shuning uchun jazo berishda shoshilmasdan, avval ularning xatti-harakatlarini tekshirib ko'rishga jazo qiladi hamda vazirlariga quyidagicha ko'rsatma beradi: har bir vazir bir kecha-kunduz, ya'ni 24 soat davomida saroyda bo'lishi kerak. Haftaning yetti kunini yetti vaziriga taqsimlaydi. Ushbu taqsimotda Oqilxonga ham bir kecha-yu kunduz saroyda saltanat ishlari bilan shug'ullanishga farmon beradi. O'z-o'zidan ma'lumki, Oqilxon navbatchilik qiladigan tunda Zebunniso begim bilan Oqilxonning diydor ko'rishmaklariga imkon tug'ilardi. Ammo, shoh Avrangzeb o'zining voqeanavislarini (josus) yig'ib, shu bir hafta davomida kechasi-yu kunduzi Oqilxon Roziyning xatti-harakatidan voqif bo'lishni hamda kim bilan nima haqida so'zlashganini nazardan qochirmaslikni tayinlaydi.

Oqilxon Roziy fahm-farosatli, har ishning oqibatini o'ylaydigan aqlli yigit edi. U navbatchilik shohga nima uchun zarur bo'lib qolgani sababini farosat

yuzasidan o'ylab topadi. Ishning oqibati yaxshi bo'lmasligiga ko'zi yetgan Oqilxon o'zini kasallikka solib, o'sha kun va tun o'z manzilidan tashqariga chiqmaydi. Zebunniso begim esa Oqilxon Roziyning navbatchilik kechasini zo'r ishtiyoq va sabrsizlik bilan kutadi. Zero, o'sha kecha mahbubining visolini ko'rishga musharraf bo'lishdan umidvor edi...

Ha, kitobxon do'stim, Zebunniso begimning hayot yo'li afsonaviy voqealarga boy. Uning nasli ota tarafidan ham, ona tarafidan ham Bobur podshohga borib tutashadi. Demak, shoh qizi, boz ustiga aql va idrokda tengsiz, yuksak she'riy iste'dod sohibasi, nazm mulking malikasi, malikalar ichra go'zali... Zebunniso begim husn-u latofat va malohatda benazir, fazilatda beqiyos bo'lsa-da, o'zining 63 yillik umri davomida o'ziga munosib, hamdard yor topa olmadi. U 1702-yilda 63 yoshida Dehhdagi vafot etdi. Uni Dehhdagi «Zarzariy» qabristoniga dafn qilingan.

«Olam-i Islom»da yozilishicha, Zebunniso begimning vafotiga bag'ishlab, abjad hisobida quyidagi g'azal bilan ta'rix yozganlar:

Oh, Zebunniso ba hukmi qazo,
Nogahon az nigoh maxfiy shud.
Manbai ilm-u fazl va husn-u jamol,

Hamchu Yusuf bachoh Maxfiy shud.
Soli ta'rix az hirad justam,
Guft hotif ki moh Maxfiy shud.

Mazmuni: Oh, Zebunniso, qazo hukmi bilan nogahon ko'zdan yashirindi. Ilm-u fazl va husn-u latofat manbai Yusuf kabi chohga yashirindi. Ta'rix (vafot) yilini aqldan qidirdim, oy yashirindi deb g'oyibdan ovoz keldi.

G'azalda «Zebunniso bu hukmi qazo» ta'rixi bo'lib, arab alifbosida harflarning raqami 1132 ni tashkil qiladi. Unda «zeb» harflari — 19 dir, demak 1132 dan 19 ni olib tashlansa, 1113 qoladi. Bu son hijriy yilda Zebunniso bégimning vafot qilgan yilidir. Hijriy 1113 yilni milodiyga o'girilsa — 1702-yil kelib chiqadi.

Quyida Zebunniso g'azallaridan ikkitasini M.Muinzoda tarjimasida havola etamiz:

Zulfi halqa-halqa-u ko'zi qaro bu
yerdadur,

Boqishi shafqatli-yu, nozik ado bu
yerdadur,

Kiprigi xanjar, karashma tig'-u ko'z tashlash
yashin,

Gar shahid bo'lmoqchi ersang, Karbalo bu
yerdadur.

Bersa ham jannatni aldanma, kishilar
so'ziga,
Bir qadam mayxonadan jilmaki joy
bu yerdadur.
Ka'baga bormoq na hojatdur, agar dil
ovlasang,
Behuda yo'llar kezar bu xalq-u, joy
bu yerdadur,
Husniga boshdin-oyoq boqqanda har bir
nuqtadin,
Dilni tortib har karashma, derki:
joy bu yerdadur.
Izladim bir-bir jahonda har necha
bo'lsa kitob.
Ko'rdim-u xattingni dedim: muddao
bu yerdadur.
Istasang husning zakotini berarga mustahiq,
Kelki, bu Zebunniso yanglig' gado
bu yerdadur.

★ ★ ★

Layli zotidan esam-da, dilda Majnuncha
havo,
Tog'-u tosh kezgum kelur, lekin yo'lim to'sgay
hayo,
Mendan o'rgandi-yu bo'ldi gulga bulbul
hamnishin,
Mengadur parvona ham shogird-u
ishqimdur raso.
Zohirimdur g'ozarang, ammo nihonim
qon erur,
O'z ichida saqlagandek qip-qizil
rangni xino.
Baski qo'ydim men falakning
yelkasiga g'am yukin,
Kiydi motam to'nini-yu, bo'ldi
qaddi ham duto.
Shoh qizi bo'lsam-da, qildim faqr
yo'lin ixtiyor,
Bas menga bu zeb-u ziynat kim,
otim Zebunniso.

MUNDARIJA

Muqaddima	3
Saroy Mulk xonim	6
Gavxar Shod begim	19
Shodmulk xotun	28
Xadicha begim	31
Xonzoda begim	35
Gulbadam begim	38
Nurjahon begim	41
Arjumand bonu	49
Jahon oro begim	52
Zebunniso begim	56

Ilmiy-ommabop nashr

Fayziyev Turg'un Abdulhaq o'g'li

TEMURIY MALIKALAR

Muharrir *L. Igamova*
Badiiy muharrir *H. Qutluqov*
Texnik muharrir *T. Xaritonova*
Musahhih *A. Abdurahmonova*
Kompyuterda tayyorlovchi *L. Abkerimova*

Наширёт лицензияси AI № 158, 14.08.09.
Bosishga ruxsat etildi 17.01.2013. Qog'oz bichimi 84×108¹/₃₂.
Ofset qog'ozi. «Tayms» garniturada ofset usulida bosildi.
Shartli bosma taboq 3,78. Nashr tabog'i 2,15. Adadi 3000.
Buyurtma № 12-237.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining
«O'zbekiston» nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
100129. Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30-uy.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz
www.iptd-uzbekistan.uz

Fayziyev, Turg'un Abdulhaq o'g'li.

F 20 Temuriy malikalar: Saroy Mulk xonim. Gavhar S
begim. Shodmulk Xotun. Xadicha begim. Xonzoda beg
Gulbadah begim. Nurjahon begim. Arjumand bonu. Ja
Oro begim. Zebunniso begim/Turg'un Abdulhaq o'
Fayziyev;— T.: O'zbekiston, 2012.—72 b.

ISBN 978-9943-01-452-7

УДК 821.512.1
ББК 63.3(5)